

10327укр.

10327укр.

*Богдан
Ленкий*

**ПРО ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

10327чкр

*175-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

Богдан Лепкий

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1911

1912

1913

1914

Зар зар зар

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Про життя і творчість Тараса Шевченка

Передрук передмови до повних творів Тараса Шевченка, в 5-ох томах, Київ — Ляйпціг, 1919 р.

Аделаїда — 1989 — Австралія

Друкарня М. Пюрба в Аделаїді, Австралія

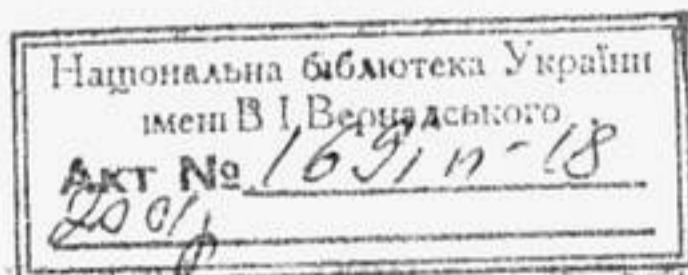
Bohdan L e p k y j

LIFE AND WORKS OF TARAS SHEVCHENKO

Щиро дякуємо відомим меценатам на українські цілі, панству Марії та Михайлові Гоянам з Аделаїди за їх щедру пожертву, яка покрила поважну частину коштів видання цієї публікації.

Дякуємо також п. Пилипові Вакуленкові з Аделаїди, відомому артистові в ділянці друкарської графіки, за обкладинку, а також за негативи до всіх ілюстрацій цієї книжки.

Видавництво «Книга» в Аделаїді

Друкарня М. Цюрака в Аделаїді, Австралія

ПЕРЕДМОВА

У 1919 році накладом видавництва Українська Накладня, Київ — Леициг вийшла 5-томова пуолікація, повне видання творів Тараса Шевченка.

В цій публікації написав «ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА» відомий поет, письменник і літературознавець Богдан Ленкий. Цей вступ має в оригіналі 235 сторінок, а також велике число ілюстрацій. Деякі з них є маловідомі.

Богдан Ленкий є широковідомим, цікавим і дуже почитним автором. Він пише легкою мовою, яка є доступна для загалу.

Є багато видань творів Шевченка, а також багато публікацій про життя і творчість Шевченка, однак ця публікація Б. Ленкого заслуговує на особливу увагу, з приводу своєї легкої мови, дуже цікавого змісту та багато маловідомих ілюстрацій.

Цього року ми відзначаємо 175-ліття народження Тараса Шевченка і передрук цієї публікації про його життя і творчість буде добра згадка про генія і пророка українського народу.

Пам'ятаймо слова самого Шевченка:

«Не забудьте пом'янути незлим, тихим словом.»

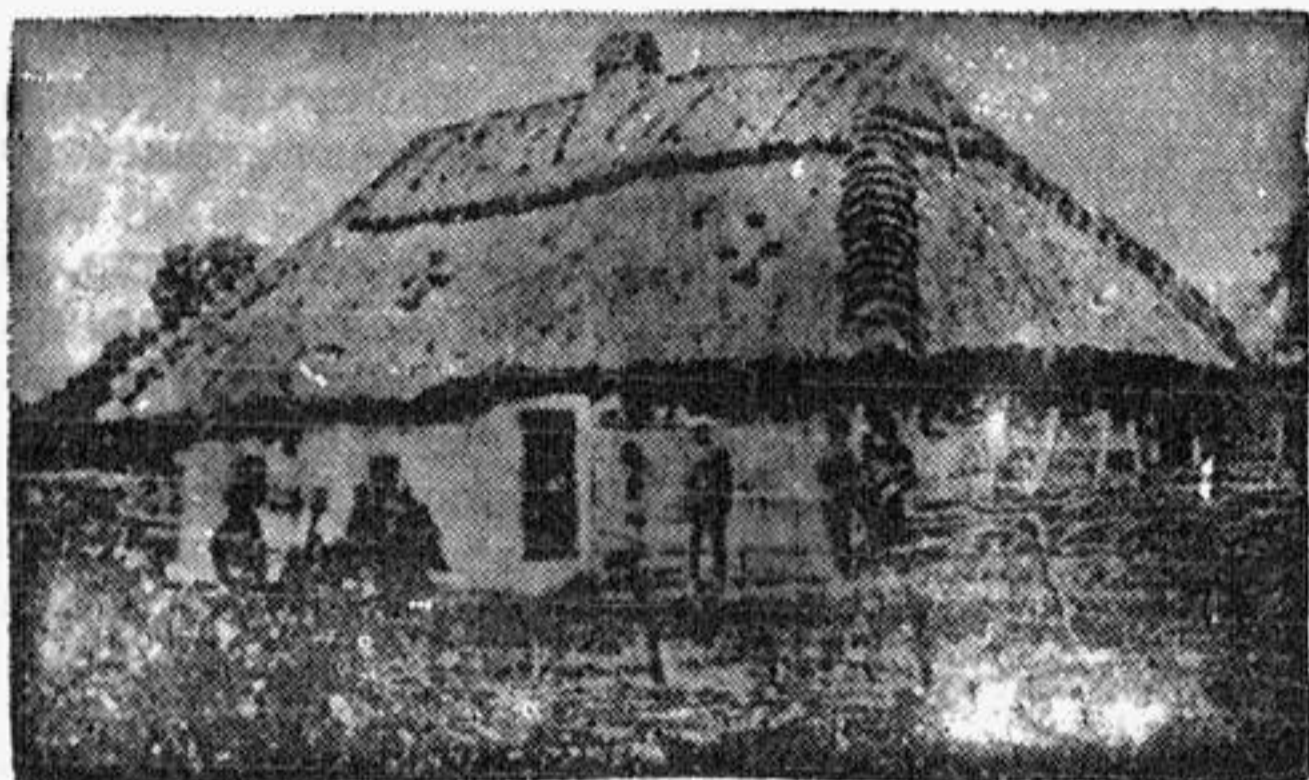
Видавництво «Книга»

Тарас Шевченко

Батько *Тараса Шевченка*, *Григорій Іванович*, був кріпаком поміщика *Василя Васильовича Енгельгардта* з села *Кирилівки*, *Звенигородського повіту*, *Київської губернії*.

Григорій Іванович Шевченко одружився з *Катериною Бойківною*, кріпачкою того-ж самого поміщика *Енгельгардта*, з сусіднього села, *Моринець*.

Хата, де родився Т. Шевченко (перебудована).

Туди, через кілька літ після вінчання перебралися *Григорій і Катерина Шевченки*, на ґрунт і хату, яку купив їм тесть по якомусь ледачому *Копію*.

В тій то хаті, у *Моринцях*, родився дня 25-го лютого 1814р. ст. ст. найбільший український поет *Тарас Шевченко*¹. Та *Моринець Тарас* навіть і не тямив, бо малим

¹ Був він третьою з черги дитиною. Усіх дітей було шість: *Микита*, *Катерина*, *Тарас*, *Ірина*, *Маруся* й *Осип*. *Катерина* побралася з *Красицьким*, *Ірина* з *Бойком*, а *Маруся* вмерла дівчиною.

Хрестив *Тараса Моринецький* піп, *Олексій Базаринський*. Хрещеним батьком був *Григорій Іванович Дяденко*, мешканець села *Моринці*. (Гляди — фотографія із метрики *Т. Шевченка*, відбита *С. Єфремовом* у ілюстрованім, ювілейнім додатку до *Ч. 46 Ради*, з 25.2.1914.) У метриках села *Моринець Шевченки* пишуться також *Шевченко-Грушівський*, або *Грушівський-Шевченко*.

хлопцем перейшов з батьками до Кирилівки на ґрунт і хату, куплену від Тетерюка, мабуть 1816 р.

У тій хаті в Кирилівці минула Тарасові його молодість.

Моринці лежать на границі Звенигородського і Канівського повітів; Кирилівка, від Моринець — мильо на південь. Оба села (осаджені в 17 ст.) великі і розкішно положені. Колись тонули воли в сутіні густих лісів, нині ліси вирубані, а все-ж таки околиця не набрала степового характеру. Багато садів, гаїв, байраків і розкішних лугів надають цій околиці великої малярської привабливості.

Звенигородський повіт, це частина Київщини, того, так сказати, хребта України. Невелика примішка чужомовного населення, багато давних пісень, звичаїв, переказів, чимало місць, славних історичними подіями. (Досить згадати Корсунь, Вільшану й Лисянку, даліше Видубицький та Межигірський монастир.) Від них віяло подихом давних, бурхливих і кривавих, а все таки краших часів.

Кирилівка — велике й розлоге село (нині там набирається до 5000 душ). Широка вулиця, у зелених вишневих садочках білі хати, мов діти, що в піжмурки граються.

Село! І серце опочине.
Село на нашій Україні,
Неначе писанка.

Село
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс і поле,
І сині гори за Дніпром!
Сам Бог вітає над селом.

Таким привабливим образом відбилося рідне село в душі нашого поета.

Та разом із тим непорочні очі дитини бачили твою чорну хмару, твою зловісну тінь, яка падала на українську землю, бачили кріпацьку неволю села.

В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

З одного боку розкішна краса української природи, а з другого — погань тодішнього політично-суспільного устрою, немов ясні і чорні кольори врилися у вразливу душу дитини й осталися до смерти одною із характеристичних прикмет поетичного творення Шевченка, мов світла й тіні в образах Рембрандта.

То був час найвищого розцвіту кріпацтва після жорстокого вгашення Гайдамаччини й прилучення правобережної України до Росії.

Силою сенатського указу з 7 жовтня 1792 «крѣпостные владѣльческіе люди и крестьяне заключаются и долженствують заключаться въ числѣ имѣній, на которыхъ по продажамъ отъ одного другому купчія пишутся и совершаются у крѣпостныхъ дѣлѣ, со взятъемъ въ казну пошлинь, такъ, какъ на прочее недвижимое имѣніе». Значиться, кріпаки з кінцем 18 стол. перестали бути людьми, а юридично увійшли в склад нерухомого маєтку¹.

З ними поступали їх поміщики, не як із своїми ближніми, не як із людьми, а поводитися гірше, ніж із безмовною скотиною. Обов'язкова робота на панському полі дійшла до 5, а то й 6 днів тижнево. Бували-ж і такі пани, що навіть у неділю або свято кликали своїх людей до двірської послуги, у ліс на лови тощо. Бували поміщики, що їхали у поле, щоб дивитися, як жінці жнуть, а перед ними, як у Римі ліктори перед консулярами, їхали вози, навантажені різками Били за щобудь без пощади. *Бийте до смерти; я відповідаю перед собою і нікого не боюсь!* І дійсно не боялися поміщики нікого. Кріпак був безборонний, зданий на ласку й не-

¹ Крѣпостное населеніе въ Россіи по 10-й народной переписи. Статистическое изслѣдованіе А. Тройницкаго. Санктпетербургъ 1861.

ласку свого поміщика. Він йому прокурор і суддя — все в одній особі — перша й остання судова інстанція.

Кріпаків продавали як собак. «Бувало, що за борзую суку віддавав поміщик ціле село з кріпаками — пише один священик Саратовської губернії». «Бувало, наша поміщиця набере хлопців і дівчат, душ тридцять, і веземо їх на ярмарок до Урюпіно. Розіб'ємо шатро на базарі й продаємо. Найбільше купували вірмени. Кожного року ми возили. І якого-ж то плачу було в селі, як було поміщиця стане збиратися на ярмарок в Урюпіно» — читаємо в тих самих споминах.

І навіть під оком самого царя в Петербурзі, на майдані недалеко царської палати продавали кріпаків — такий звичай пішов. Угорський подорожник Текелі з обуренням казав, що поміщики в карти своїх людей програвали. Але хіба-ж це було найгірше лихо? А гаряча сковорода, а залізні з колочками нашійники, а всілякого крою дуби, а ланцохи, до яких прикріплювано на весь вік безталанні жертви панського гніву, а годування щенят жіночими грудьми — хіба ж знає історія такі вигадки мук та знущання, яких не стосували б тодішні поміщики, щоб зробити своїх кріпаків ласкавими й слухняними? «Мужик сѣръ, но умъ не чортъ у него сѣлъ» — це був улюблений клич поміщицької культурницької діяльності.

Батьки Тараса Шевченка були кріпаками.

Григорій Іванович умів читати, стельмахував, а іноді й чумакувати доводилося. Не з бідного й не з темного роду він був. Мати — працююча, дбайлива, тихої вдачі.

З багатой літератури з історії кріпацтва пригадуємо:

Д. Л. Мордовцевъ — Накануні Воли.

В. И. Семевскій — Крестьянскій Вопросъ въ Россіи.

Кн. Н. Волконскій — Уловія поміщицького хозяйства при кріпостномъ праві.

В. Павлишинъ — Рязанскіе поміщики и ихъ кріпостніе.

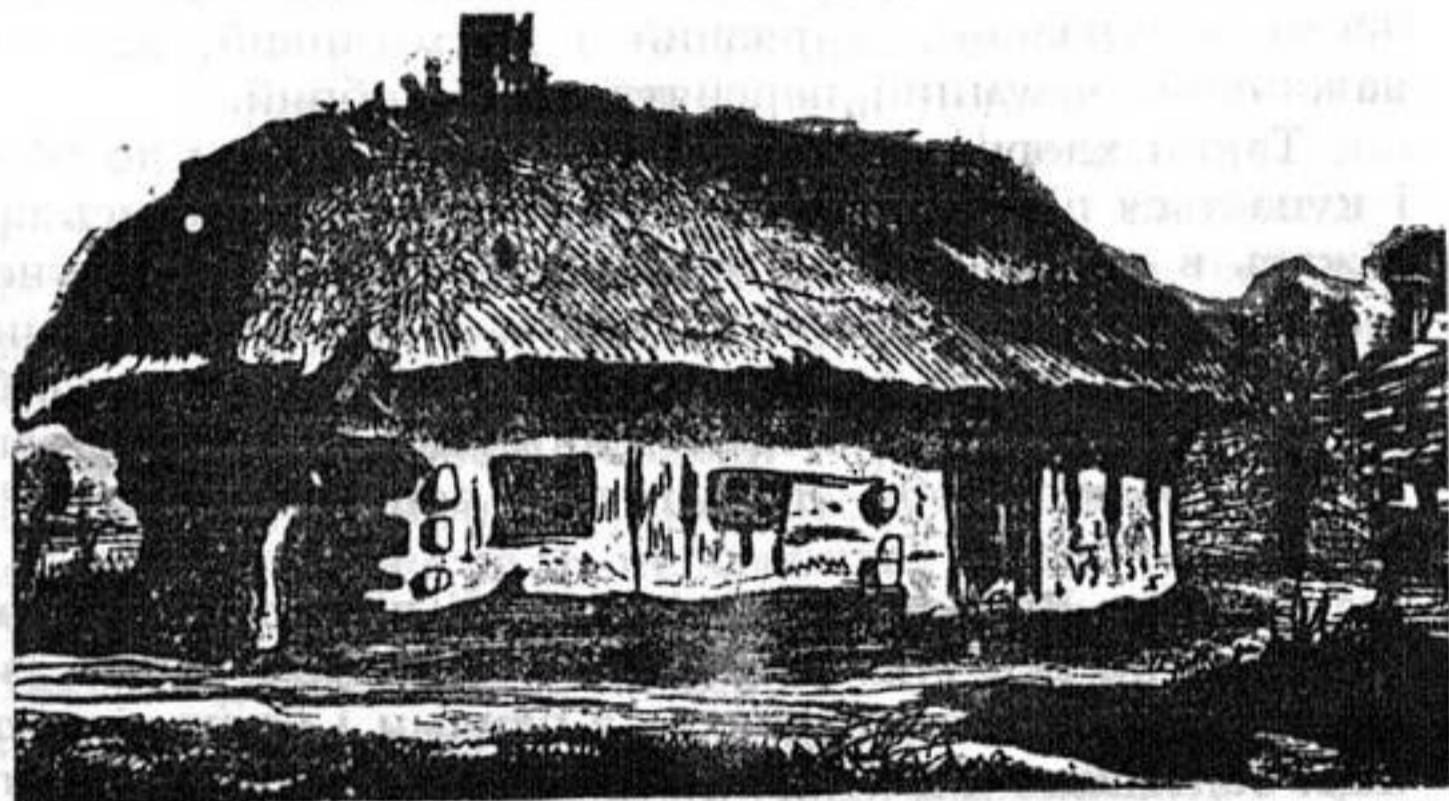
И. Игнатовичъ — Поміщицьки крестьяне накануне освобождения. Извлеченія изъ секретнихъ отчетовъ Министерства внутреннихъ дѣлъ за 1836 ~ 56 годи.

Її образ, мов ікона святої мучениці, остався до смерти в душі Тараса чистим і ясним. Від неї впало золоте сяєво на неодну жіночу постать в пізніших творах поета.

Живим воплощенням давньої минувшини був Тарасовий дід, по батькові, Іван. Столітній старець, колишній гайдамака, чоловік письменний і бувалий.

Бувало в неділю, закривши Мінею, стане розказувати родині й сусідам про Залізняка й Гонту.

Столітнії очі, як зорі сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати, — і ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.

*Батьківська хата Т. Шевченка в Кирилівці
(рисунок самого поета)*

А таке могутнє враження було з цих оповідань, що Шевченко в багато літ пізніше не забув подякувати дідові прегарними, простими словами:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її унукам тепер розказав.

З рідні найбільше любив Тарас свою старшу сестру, Катерину. Як мати пішла на панщину, вона піклувалася малим пустієм, бо Тарас був живої вдачі. І зачесала його й нагодувала й піснями плекала та розвивала вроджений поетичний дар. Не диво, що свою першу більшу поему охрестив він іменем сестри — «Катерина».

Рідна Тарасова хата була, як і другі сільські хати. До 8 ступнів довга, а до 6 широка, на чисельну родину досить таки тісна. Літом, то ще нічого, але зимою вона перемінювалася в якусь в'язницю, в клітку, в котрій каралися невинні люди — особливо діти.

В тому пеклі виростав Тарас Шевченко.

Портрету його з дитячих літ не маємо. Бо кому й приходило тоді на думку малювати портрет замурзаного кріпацького хлопчика? Біограф Шевченка, О. Кониський, уявляє собі його так: білявий, оклепкуватий, меткий хлопець; цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний, обірваний і пустотливий, але розважливий, розумний, перенятливий і добрий.

Такий хлопчина біжить бувало на леваду до річки і купається під навислими лопухами. Викупавшись прибіжить в сад, впаде під першою грушею, або яблунею, і засне спокійним, незворушеним сном. Проспавшись гаразд, глядить на далеку могилу й питається сам себе: «А що там далі, за могилою? Кажуть — залізні стовпи, що підпирають небо. Якби піти й подивитися на їх? А чому ж й ні».

І побіг. Видрапався на могилу і дивиться на право й ліво. І по цей бік село, і по той бік село, а там, із-за темних садів визирає церква з банями і бляшаним дахом. Задумався Тарас. «Ні, — каже, — сьогодні вже пізно, не дійду до цих залізних стовпів, — нехай завтра з Катрею».

І не розбираючи довго, пустився з могили, куди очі бачили, в степ; — якраз не до Кирилівки, а до Моринець. На щастя хлопчика стрінули чумаки, забрали на віз і привезли до батькової хати.

Смеркало, коли Тарас підходив до перелазу. Сім'я вечеряла біля хати. «Прийшов, прийшов!» — радісно закричала старша Тарасова сестра, Катерина, взяла його на руки й посадила вечерять, називаючи прибу-

дою. Повечерявши, поклала його в постіль, перехитрила й її пошлувала.

Довго не міг заснути Тарас. Події минулого дня не давали йому спокою. Він все-таки думав про залізні стовпи.

Такою мандрівкою було ціле життя поета, тільки не до залізних стовпів, що підпирають небо, а до воріт волі, які він рад був на розтвір відчинити перед своїм народом й перед цілим людством. Мандрував прямо перед себе, не шукаючи хитрих, крутих доріг, без облуди й лукавства, з серцем чистим, як серце дитини. А вто-мленого такою тяжкою мандрівкою на вічний сон приголубила слава...

Ледве Тарасові минуло 9 літ, як померла його бідна мати. Нужда та праця положили її молодою (на 32 році життя) у передчасну домовину¹.

Батькові годі було без господині з дрібними дітьми оставаться, — він оженився. Та ще й до того з удовою, Оксаною Терещенчихою з Моринець. Вона привела своїх трое дітей. Мачуха, зведенята — пекло. Рідна хата, що перше хоч в ряди-годи, літом та неділею, рисувалася перед очима хлопця, мов ідиллічна картина на темному, злиденному побутовому фоні — вповилася тепер густим туманом; над нею повисли чорні хмари.

Тарас був хлопець жвавий і здоровий, він не раз побивав мачухино злочинного злочинного синка, Степанка, і мачуха його дуже за це не злюбила, прямо ненавиділа. Доводилося Тарасові в бур'янах сусіда Желеха шукати захисту перед її стусанами, або просто втікати до сестри Катерини, гень аж до Зеленої Діброви.

(Вона ще за життя матері (1823) одружилася з Красицьким і перебралася жити до сусіднього села, Зеленої Діброви). Одиною потіхою осталася тепер Тарасові

¹ Я пам'ятаю один жалісний Святий Вечір на своїм віку. В осени ми поховали матір, а на Святий Вечір понесли вечерю до діда й проказавши: Святий Вечір! Прислали до вас, діду, батько і ... всі трое заголосили: — нам не можна було сказати: *і мати*.

Таким сумним спомином згадує Шевченко втрату матері у своїй повісті *Близнята*.

хіба одна Оксана К...ко, дівчина сусідка, товаришка дитячих забав, якої Тарас не забув до смерти. Вони:

...малими розійшлись
Та вже й не сходились ніколи.

Це було його перше, нічим незаплямлене кохання, Беатріче нашого поета.

Та ще, поки жив батько — то якось терпів Тарас. Батько брав його з собою, як їхав чумакувати, посилав до дяка в науку¹, жалував. Але на 12 році життя не стало й доброго батька. Вмираючи казав він, що Тарасові маєтку не оставляє, бо він буде, або дуже славний чоловік, або велике ледащо.

Тарас став круглим сиротою. Ані батьків, ані маєтку, — нічого; навіть опікун його, дядько Павло, не дуже то брав його в опіку; це був за пізнішими словами самого Тараса, великий катюга.

Годі було Тарасові вдержатися в хаті. Пішов до дяка Богорського² на дальшу науку. Богорський був нестямний п'яниця, Тараса держав він у себе не як учня, а як наймитка-послугача, який мусів носити йому воду, рубати дрова тощо.

А коли хлопець вивчився добре читати, посилав його до покійників з Псалтиром. Тарас читав голосно й гарно, — куди краще, чим п'яниця дяк, і йому давали за це книш та коповика. Богорський забирав усе для себе, оставляючи за хлопцем тільки десятку копійчину. І за ці гроші купував собі Тарас папір, робив книжечку, обводив її хрестами й квітками та писав в ній всякі вірші.

Так з-зарання стала проявлятися у нього охота до рисунків та віршування. Перекалатавши якось у Богорського два роки, кинув Тарас рідне село й утік до недалекого містечка Лисянки — шукати людей, щоб добра навчили. Особливо тягнуло його до малювання.

¹ До місцевої школи став Тарас ходити ще за життя матері. Учителювали там дяки Губський і Рубан під доглядом попа Нестеровського, якого прислано до Кирилівки 1819 р.

² Богорського настановлено дяком 1824 р.

У Лисянці повернувся він до маляра-диякона, але це був поганий учитель. Тарас кинув його й поплентавсь до Тарасівки, до маляра-дячка, який малював великомученика Микиту і ворожив з руки. Оглянувши ліву руку хлопця, дяк-ворожбит рішуче заявив, що з нього нічого путнього не вийде — не то маляр, але навіть швець, або бондар.

Так скінчилася Тарасова мандрівка за добрими людьми. Сумний вернувся він до рідного села і став громадським пастухом. На ті часи натякає поет в прегарній думці:

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом.

Вулиця в Кирилівці

Природа своїми чарами горнула його до себе. Йому було *любо, неначе в Бога*. Любо — поки не згадав, що він сирота, людина бездомна, самотна.

Не дав мені Бог нічого!

І хлинули сльози...

Тяжкі сльози...

В цій хвилині *прибігла Оксана*, що недалеко від нього при самій дорозі вибирала плоскінь. Привітала, втерла сльози і... *пошумувала*.

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое: лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Цей вірш, це документ першої психологічної аналізи Шевченка — першого пробудження його незвичайного «я». Цього моменту поет не забув мабуть ніколи. У 1841 р. в Петербурзі він звертається до Оксани К ... коось із якими щирими словами:

Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива,
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, — щасливий,
Як побачить диво — твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею; серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать?
І ти не згадаєш... Оксано! Оксано!

Довго й далеко лунатиме цей крик: Оксано!

Але який був з нього пастух? Зачитається бувало чи задумається вівці тим часом зайдуть у збіжжя та натворять шкоди. Хотів був старший Тарасів брат, Микита, привчити його до хліборобства, або навчити його бути стельмахом, та що-ж, коли й до того в Тараса не було ніякої охоти. Кине бувало роботу, та йде світами блукати. Його тягнуло до іншого діла — до поезії та до мистецтва.

Віддали його на службу до Кирилівського попа Кошиця. Тут зразу порядкував у хаті, а далше — возив сливки до Бурт і Шполи на продаж та відвозив поповича до школи в Богуславі. Вечорами читав собі, що хотів, або рисував, коли мав охоту.

Та хоч не погано було йому в Кошиців, кинув їх та пішов до Хлипнівки, що славилась на всі села довкола своїми малярами. Один з них признав за Тарасом хист до малярського діла, тільки казав, щоб він приніс на письмі згоду поміщика, щоб віддати його на науку. Управителем маєтків Енгельгардта був тоді Дмитренко.

Він жив у Вільшаній (всі ці села були недалеко від себе, в Звенигородському повіті).

До нього й пішов Тарас. Але Дмитренко, замість дати потрібне письмо, звелів узяти хлопця до пекарні, щоб учився куховарства.

Вештається Тарас у кухні, та як тільки кухар його не бачить — шусь до саду! Сховається в корчах, розгорне свої малюнки (а прибирав був їх уже багато), рисує та виспівує, аж луна кругом розлягається.

Побачив Дмитренко, що славного куховара з Тараса не матиме, тому приділив його до служби молодому Павлові Васильовичеві Енгельгардтові, гвардейському офіцерові, для якого тоді якраз набирали челядь, за козачка. Переодягли Тараса в дреліховий каптан й широкі шаравари та повезли восени 1829 р. до Вільна.

Панський козачок, — невелика, але скучна робота. Сиди в сінях біля дверей та жди, поки пан не гукне, щоб подав люльку, або склянку води, яка стоїть біля нього. А поїде пан куди, так дожидай його у передній, хоч би й цілу ніч, мов собака.

Для жвавого й від природи непокірливого Тараса така служба не могла бути по душі. Він вкорочував собі довгі години доживання рисунням та співом гайдамацьких пісень. Одного разу в день царського народження, пан пішов на пир до казина, а Тарас засвітив свічку й давай рисувати козака Платова. Зайнятий роботою, він не чув, як минали години за годинами і, як пізно вночі, вернувся пан. Заставши хлопця при рисунку та ще при свічці, розсердився дуже й казав його наступного дня покарати на конюшні.

Але рисунок був добрий і Енгельгардт післав Тараса на науку бо хотів з нього мати двірського портретиста¹. Зразу вчився Тарас у Вільні, а далше в Варшаві, в славного маляра Лямпі (сина).

Тут навчився Тарас не тільки малярства, але й польської мови та прочитав деякі твори з польської літератури. Він також познайомився був з одною дівчиною, полькою (вільною), Дунею Гашовською, яка снилася йому пізніше, аж 1857 року. Видно — це не було звичайне знайомство, яке легко забувається.

Побут у Варшаві й наука в Лямпі не тривали довго. Забунтували поляки, й Енгельгардт, щоб не переживати повстання в Варшаві, переїхав до Петербургу. За ним пішла і його служба, а між нею і Тарас. Дорога не була легка. До Петербурга наспіли вони під весну 1831 р.

¹ Тодішні пани часто-густо держали собі своїх власних артистів - кріпаків: архітекторів, співаків, музикантів, малярів. Були це, на думку Шевченка, найнещасливіші з нещасливих. Як тяжко погодити службу мистецтву з службою панським примхам! Як тяжко ранком бути лакеєм, а вечором грати на концерті!

Шевченко співчував з долею таких безталанних, доказом чого є гарно змальовані портрети артистів-кріпаків у його прозових творах.

Тут Шевченка повернено знову в лакеї. Наука припинилася. Аж 1832 року, після невідступного прохання віддав Енгельгардт Тараса на дальшу науку до маляра Ширяєва, зробивши з ним контракт на чотири роки, щоб учень вийшов із школи вишколеним малярем.

Ширяєв був цеховим майстром живописного й малярного цеху. Завжди було в його трьох, а інколи й більше замарузів — в демикитонових халатах; це його учні, а коли була потреба, він найшов поденно, а то й місячно — одного, або й десять костромських мужиків-малярів і склярів. Значить, у своєму цеху він не останній майстер, і по вмілости і по грошах¹.

Це була людина груба й матеріялістична, без тонких гуманних почувань, одна з тих, по словах самого Шевченка, що проживши свою молодість у бруді та в недолі, й видіставшись опісля якось на світ Божий, не вірять жодній теорії, до добробуту не бачать інших стежок, крім тих, якими самі йшли і коли, мовляв, їх доля не гладила по голівці, то за що ж вони мають гладити других?

І не гладив Ширяєв своїх учеників, а радше дряпав. Вони були в нього, мов якісь невільники. Між ними й Шевченко. Зрозуміти душу молодого хлопця, що рвався кудись дальше, в райдужну країну краси, хотів стати мистцем, Ширяєв не вмів, чи просто не хотів. Робота, заробітки, гроші — тільки всього. По варшавським майстрі-артисті, цей петербурзький ремісник грошолоб, був для Тараса дуже немилою несподіванкою.

Його життєва трагедія прибрала нові форми. Шевченко мусів спати на горищу, малювати стіни й красити паркани. Та все ж таки, як талановитий рисівник, він і в Ширяєва незабаром вибився наверх. Саме тоді архітектор Кавос перероблював у середині Великий театр. Ширяєв провадив малярські роботи. На всі орнаменти й арабески, що оздоблюють пляфон того театру, Шевченко робив рисунки за вказівками Кавоса, а сам Ширяєв komponував усякі трафарети.

Поруч такої обов'язкової праці Тарас залюбки бігав до літного саду, і відрисовував усякі статуї, що обезоб-

¹ Артист — Тараса Шевченка.

ражують його, починаючи з *вертких богинь*, солодко всміхнених, а кінчаючи вродливим Гераклітом і Проклітом. Відрисував також кілька горорізб, що оздоблюють деякі будинки.

Раз, припадком, на тому місці, де велику алею Літного Саду перерізує поперечня, і де, оточений богами й богинями Сатурн, жере власну дитину, стрінув Тараса Шевченка його земляк, Іван Сошенко, з Богуслава, Київської губернії, з того самого Богуслава, про який у думі співається і до якого, недавно тому, возив Тарас поповича Кошиця до школи. Зацікавлений виглядом худорлявого, замурзаного хлопця, з розумними, тихими очима, який сидячи на відрі, рисував жорстокого Сатурна, Сошенко почав з ним розмову. Довідавшись хто він і що робить, і в кого працює, запросив його до себе.

Цей момент мав превелике, рішаче значення для дальшого життя поета.

Сошенко познайомив Тараса з відомим артистом і дуже гарним чоловіком О. Г. Венеціяновим, який не одному молодому маляреві подав помічну руку, з дуже впливовим конференц-секретарем Академії штук, земляком, В. І. Григоровичем, з відомим українським поетом, Е. Гребінкою, з учителем царевича, славним російським поетом Василем А. Жуковським, і з кумиром тодішнього російського артистичного світу, Карлом П. Брюловим. Таким чином Шевченко, неначе перейшов у якийсь інший світ, у якому було стільки нового й гарного для нього, багато від природою вивіреної душі.

Сошенко пішов до Ширяєва і просив дозволу, щоб Тарас міг приходити до нього на квартиру. Ширяєв, хоч нерадо, згодився на це. Дальше Сошенко примістив свого протегованого в античній галерії, щоб він тоді, як там нема лекцій, рисував із гіпсових статуй. За допомогою І. В. Григоровича впровадив його до Товариства «Поощренія Художниковъ», де Тарас вперше познайомився з рисунком із людського тістяка.

Іван Сошенко

Крім того став Тарас пробувати своїх сил також у композиції. Група Едипа, Антигони й Поліника (на основі лектури Озерова), вийшла, як на перший початок,

дуже вдатно. Сошенкові подобався цей твір своєю простотою. Молоді артисти на перші спроби беруть, звичайно, чимало осіб і заплутуються. Шевченко підібрав три, виявляючи своєрідний нахил до гармонії й концентрації артистичного вислову.

Тим часом минала зима, а з весною треба було Тарасові вертатися до свого ремесла, красити дахи й парканни. Щоб не допустити до цього, Сошенко згодився зробити портрет із Ширяєва, а за це Шевченко мав бути відпущений на місяць з його робітні. За цей час благородні душі: Венеціанов, граф Вельгорський, Брюлов та інші пильно старалися, щоб викупити Тараса з неволі, бо бачили, що в таких умовах, як тепер, годі йому вчигись. Справа не йшла легко. Сам Брюлов потрудився був до Енгельгардта, думаючи, що його славне ім'я матиме вплив на твердосердного пана. Але вернувши з візиту назвав Енгельгардта *найбільшою свинею у торжеських пангофлях*, а Енгельгардт, із свого боку, прозвав Брюлова *дикарем*.

Василь А. Жуковський

Тоді спробував щастя знаний філянтроп, Венеціанов. Але Енгельгардт про ніяку філянтропію й чути не хотів. Зажадав 2500 рублів.

Ці великі грош, як на той час, треба було конче здобути, щоб купити Тарасові волю. Він же за нею так тужив, що аж тяжко занедужав.

Купити? Але як? І придумано таке: Брюлов намалював портрет Жуковського, його розіграно на льотерії і — Енгельгардт зробив відпускну. Свідками на ній підписалися: граф Вельгорський, Жуковський і Брюлов.

Сталося це 22 квітня 1838 р. Шевченкові було тоді 24 роки.

* * *

День 22 квітня 1838 року — це був найясніший час в житті нашого великого поета, день, який робив його неначе другим чоловіком. Тепер він вільний, тепер йому всюди двері відчинені, тепер він може вчитися, може собою розпоряджати, як чоловік, бо перше він був, ніби раб безсильний та безсловесний, якого могли бити, кривдити, продати.

Яка переміна!

Вчора грубошкурый майстер Ширяев, а нині великий мистець Брюлов. Вчора нужденне горище й громадка нещасливих челядників, і лайка, і журба о кусок хліба, а нині — залі академії і товариство високоосвічених, гарних людей і надія на славу.

Тарас не міг був освоїтися з думкою про своє щастя. Він, хоч і брався до роботи, але робота йому чаїла. Покладе було в портфель свою роботу, візьме «отпускний акт», перечитає його, перехреститься, поцілує і заплаче. Так каже про себе Тарас у своїй повісті Художник.

«В божественній, безсмертній природі багато — пребагато прекрасного, але ж торжество й вінець безсмертної краси є лице чоловіка, напоене щастям». Таким щасливим був тоді Тарас.

Коли пошили йому нову одежу, пішов із Сошенком до «Губернского Правління» і там зареєстрували акт визволення. Другого дня о 10 годині ранку явилися у Брюлова. З того дня почав Шевченко ходити по академії на кошти товариства «Поощренія Художниковъ».

Був прямо захоплений своїм великим і благим учителем і це щире захоплення переховав у душі до смерті. Любив його прегарну кучеряву голову, його слова, «яких не годен перенести на папір, бо вони б скам'яніли», любив його образи, на які глядів з одушевленням. Кращих відносин між учеником і вчителем годі собі й уявити. «Я майже й не виходжу від Брюлова, тільки почувати ходжу додому, а часом у Брюлова й ночую. Брюлов кличе мене перебраться зовсім до його, але мені — ніяково». Так пише Шевченко в *Художнику*.

Ці відносини тим паче можуть дивувати, що Брюлов і Шевченко були величі з двох планет.

Карло П. Брюлов

Брюлов — плястик і тільки плястик. Він чув перше усього форму, далше краску, особливо червону. Малював оком. Як артист, стояв на границі клясичної і модерної штуки, як чоловік, — був рослиною перенесеною «з дального юга в сторону сіверную». Людина з природи добра й гуманна, але без інтересу до суспільних і політичних питань, без цих ніжних, мов волоски, корінців, якими дерево тягне поживу з повітря. Шевченко ж від дитини, рисуючи, співав. Це дуже для його характеристичне.

Виспівував і плакав, мережаючи листочки в бур'янах, бувши малим хлопчиком, вигукував на весь сад, рисуючи у Вільшані, як кухта, — навіть в прихожій Енгельгардта копіював Платова з гайдамацькими піснями на устах. Був це маляр-спвак, для якого найгарніший краєвид без чоловіка не мав принади, для якого щастя на людському обличчі було найвищим твором штуки, у якого звук мав краску, а краска хотіла мати звук. Артист не вбивав в ньому чоловіка, суспільника, патріота, борця. Коли б йому хто завдав був питання: життя для штуки, чи штука для життя? — Він мабуть був би відповів: життя для правди й людського добра.

Його духовий розвиток йшов семимилевими кроками. Вже по році науки в академії дістав срібну медаль, його рисунки купували видавці до всяких видань, він ставав модним, відомим артистом.

А все ж таки, він став писати вірші. «Українська суворора муза довго цуралася мого смаку, схибленого життям у школі, в панській прихожій, в заїздних домах та в міських квартирах; та коли подих свободи вернув моїм почуванням чистоту дитячих літ, проведених під убогою батьківською стріхою, вона, спасибі їй, обняла й приголубила мене на чужині», пише про це Тарас. В розкішній робітні Брюлова йому ввижалися українські степи, села, могили, з могил вставали наші бідолашні гетьмани; неначе докоряли йому, що відбіг від рідної землі що забув про її красу і горе, що не обізветься за їх добрим словом.

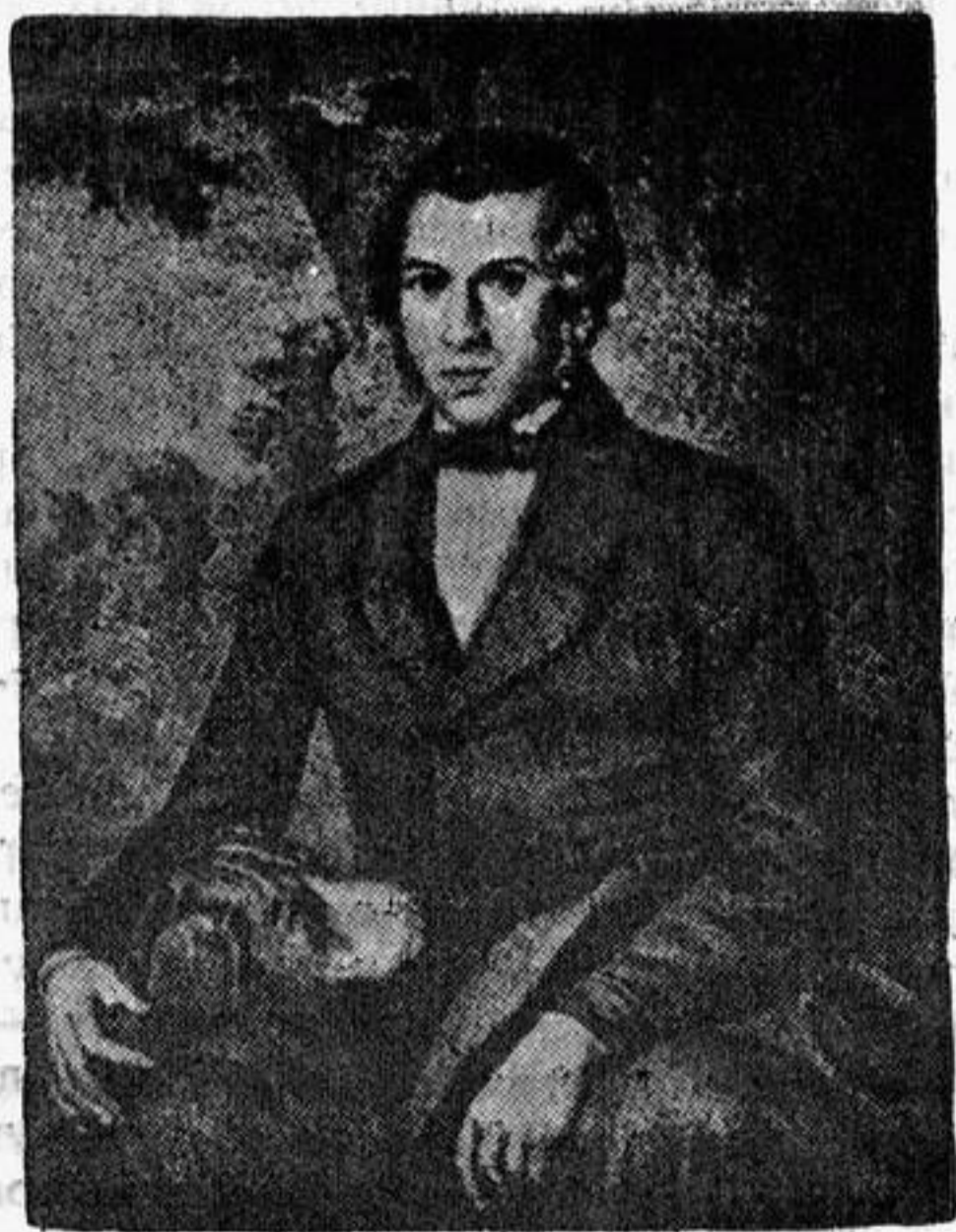
І молодий маляр кидав пензель і брав перо в руки. Забував про мистецтво, яке давало йому гарний заробіток, медалі, славу, а витрачував час на писання віршів, які покищо не давали нічого, а в майбутньому мали принести тільки горе й муки. Вище призначення — та й годі!

Та не тільки *вище призначення* — була й друга непереможна сила, що пхала Тарасові перо в руки й казала: пиши! Тією силою була туга за рідним краєм.

«Син мужицький — він в серці носив, він із села виніс глибоке прив'язання до села, до землі, до тихого, сільського, хліборобського життя: Шевченко вилелівав в серці своїм, пораненім ударами життя, непереможну тугу за тихим, сільським життям, і перед його очима стає

безнастанно картина тихого українського села, перед ним вічно стоїть привид ідилічного сільського щастя'.

Доки був кріпаком, доти зайнятий службою, битий і зневажуваний, не мав навіть часу на аналізу субтельних почувань, без яких справжня поезія не може обійтися. Тепер, почувши себе вільним, попавши в товариство гарних, освічених людей, росіян, німців, поляків і своїх, начитавшись чимало книжок, літературних і наукових, він розвинув у собі енергію думки, силу почуття, міць уяви. Перед ним раз-у-раз з'являвся образ вільного й закріпощеного чоловіка, вільної та поневоленої країни, правди й кривди на землі..

Евгеній Гребінка

¹ Микола Ганкевич: Туга за рідним краєм. Вісник СВУ, 11-12

Його непокоїли жалі з України: «Ти тут тепер гарно одягаєшся, буваєш в театрі, слухаєш виступів на концертах, живеш серед гарних, умних людей, одним словом, раюєш. А що діється там, у тебе дома, в Україні?»

І все частіше перед очима його душі з'являлася ця далека його люба Україна, із своїми лугами, степами, із своїми вишневыми садочками, повними пахоців і соловейкового співу, із своїми могилами, начиненими благородним трупом і овіяними споминами славної минувшини, із своїми селами, що потопали в морі сучасного пекла. Прочитані книжки, Енеїда, Псевдо-Кониський, Бантиш-Каменський та інші скріпляли цей психічний процес, викликали *тіні мучеників, бідолашних гетьманів наших*. «Прекрасна, безталанна Україна, в усій своїй мелянхолійній і непорочній красі» ставала перед ним і кликала: *Промов за мене!* І несвідомо, покоряючись цій великій силі, молодий артист, забувши про золоту медалю і про божественного вчителя, кидав пензель, а брав перо в руку, щоб погордженням, осміяним, зневаженим словом *свинопасів і гречкосіїв* творити нові, небувалі досі малюнки. Окруження докидувало свою цеглину. Жуковський і Гребінка — це ж були поети! Жуковський — сонце під захід, Гребінка — вечірня зірниця. Їх знав Шевченко особисто, не тільки як поетів, але й як людей, добрих, гуманних, гарних. І ціла атмосфера, так сказати, наладована була поезією. Французький клясицизм судорожно держався ще солідних, шановних сальонів; романтизм, як новий бог, підбивав молоді серця. Під звук гітар і шпінетів співали ще, відцвітаючі красавиці: *Пятнадцять мні літ минуло, Вечеркомь вь румяну зорю, Кто могь любить такь страстно, Всіхь цвіточковь боли, Голубка тощо*, а між тим Пушкін, свіжим, чистим голосом викликав на літературний бій старі традиції, в ім'я свободи почувань і щирости, невимужености форм.

... дорогою свободною иди,
Куда влечеть тебя свободный умь!

Лермонтов на небувалий досі педесталь підносив індивідуалізм і як ніхто перед ним, якими кольорами ма-

лював нудьгу безділля, Жуковський знайомив Росію чудовими перекладами кращих творів західньо-європейської літератури. Епікурейська муза робила місце музі «мести й печали». Імена: Гете, Шіллер, Гейне, Байрон, Бальзак, Діккенс та інші набирали в Петербурзі чимраз більше змісту.

Польську романтичну поезію знав Шевченко ще з Варшави й Вільна. Перед ним, значиться, нараз відчинився чарівний, великий світ поезії і він увійшов туди. «Хто його знає, відкіль несеться, — несеться пісня, складаються стихи, дивлюсь, — уже й забув, про що думав, а мерщій напишеш те, що навіялось» — так характеризує генезу своїх перших творів сам автор. Та придивляючись до них, ми бачимо, що не так то легко родилися ці граціозні, легкі, мов шум степового вітру, розвійні ритми й рими. Це видно з першої думки у «Кобзарі», котра починається словами:

Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як билину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

Таке питання міг поставити поет, який не тільки співав, але й думав: на що і чому він співає?, який аналізував свою роботу. Із докінчення тої думки:

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину! —

З того щирого короткого прохання видно, що поет уважав свої вірші, як дарунок для рідного краю — значить, на свої твори глядів, як на працю поважну, як на діло небуденне, святе.

І справді, Шевченко являється зразу поетом свідомим, готовим мистцем. Таких перших спроб, як лицейсь-

кі стихотворення Пушкіна, ми в Шевченка не маємо. Першим відомим його твором, написаним місячної ночі в Літному саді є баллада *Причинна*. Перший акорд, який він ударив на своїй бандурі, це:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завіва,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Який могутній акорд! Ні сліду того невправного шукання тонів, того непевного дотику струн, який чується звичайно у перших творах молодих, хоч би й найбільших поетів. Навпаки — Шевченко вдаряє в свій інструмент зразу з вправою й сміливістю досвідченого мистця. Слушно каже д-р Єнзен, що мало є прикладів у історії світової літератури, «щоб молодий 25-літний поет являвся таким дозрілим артистом». Тема й форма, музичний і плястичний елемент, оповідання й чуття, драматична вставка танка русалок — усе так органічно сплетене в цілість, так майстерно збудоване, що читач і критик стають розоружені тим поетичним дивом, тією незвичайною і небувалою красою.

В змісті *Причинни* почуваються якісь далекі відгуки завмираючого сантименталізму, висить над нею фіолетна імла пануючого тоді романтизму, але крізь цей сантименталізм пробивається щире почуття (*Така її доля*), а крізь романтичний туман пробиваються живі кольори українського краєвиду, типу, жанру. Хоч здалека ніби пригадуються балляли Біргера, Міцкевича, Жуковського, але з кожного словечка чується якусь нову силу, якусь свіжу, живу струю нової поезії. Так це б'є новий ключ української пісні, нова, потужна струя вливається в море світової літератури.

В *Причинні* бачимо задатки пізнішого великого поета. Щирість чуття, легкість вислову, теплота кольору, граціозність і невимушеність форми. Видно маляра і музика в одній особі. Зараз таки перший образ вражає нас рівно і як твір плястичний, і як музичний. Шевченко вміє з нічного наддніпрянського краєвиду вибрати його суцї, високопоетичні прикмети, вміє відкинути все

дрібне, менше вартне, а головне зв'язати у нероздільну цілість — вміє творити.

Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Хіба ж можна краще передати враження бурі, того природного явища, коли небеса схиляються до землі, а земля, немов рада б знятися вгору, коли живла природи ведуть бій о якусь недосяжну гармонію, о з'єднання частин у цілість. А музика слова — хіба ж вона тут, в тих перших Шевченкових віршах, не шукає якогось нового музичного канону? Досить переаналізувати звук за звуком отці два стиха: «Реве та стогне Дніпр широкий» і «Та ясень раз-у-раз скрипів», щоб сказати: так. В *Причинні* видно нового творця, який рівно сильно, вправно й певно орудує звуками й кольорами, акордами й малярськими плямами, уявою і чуттям — видно нового й великого поета.

Тарас Шевченко (в молодому віці).

Таким остається Шевченко до смерті. Хвилястої лінії, від першого виступу на верхів'я і звідси до повільного завмирання творчих сил у нього нема. Він змінює свої струни, підбирає нові акорди, на свою палету кладе щораз нові краски, але від *Причинни* до *Марії* він є все тим самим щирим, великим мистцем.

Перше видання творів Шевченка, подібно як і перше видання І. Котляревського «Енеїди», завдячуємо до якоїсь міри випадкові. Під кінець 1839 р. пізнався із Тарасом у Гребінки поміщик із Полтавщини, Петро Мартос і бував у його квартирі на Василевському острові. Шевченко згодився намалювати його портрет акварельними красками. Прийшовши раз на сеанс, Мартос, випадково підняв з землі кусок записаного паперу і прочитав на ньому наступні слова:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли круки з поля,
Ляшків-панків їсти.

Слово по слові — виявилось, що Шевченко не тільки малює, але й вірші пише. Має їх повну скриньку під ліжком. Мартос зацікавився поетичними творами бувшого кріпака. Попрохав їх у Шевченка, прочитав, захопився і поніс — до кого ж би — як не до відомого українського поета Гребінки'?! Цьому випадкові й завдячуємо видання найціннішої української збірки поезій, «Кобзаря».

Появилася книжка коштом Мартоса в Петербурзі 1840 року під наголовком «Кобзар». Сборникъ стихотвореній Т. Шевченка. С. Петербургъ 1840 г. Въ типографіи Фишера. Изданіе М-са П.

Невеличка, чепурна книжечка з рисунком поетового друга, артиста Штернберга — кобзар і хлопчик. Надруковано в ній:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами. — Перебендя. — Катерина. — Тополя. — На що мені чорні брови, на що карі очі. — До українського писака До Основ'яненка)ъ. — Іван Підкова. — Тарасова ніч.

¹ Гребінка знав мабуть уже перед тим Шевченкові твори. Бо 18.11.1838 писав він до Квітки: *є тут один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші! Якщо напише, так тільки цмоки і вдар руками об поли...*

Небагато, а все ж таки, як багато! Тяжко знайти другу книжку в світі, щоб для долі народу мала таке превелике значення, як «Кобзар» для України. Це було щось таке несподіване, нове, щось так глибоко з душі народу добуте, що годі було опертися його силі. Цей «Кобзар» творив просто чуда. Сонних будив, навертав на праву дорогу збитих із народного шляху, розбурхував приспану совість старим грішникам, гримів ерихонською трубою. Кожний з нас чув по собі, що то за книжка! Навіть пани, які «терп'ягь не могли українскаго языка!», не тільки радо слухали Тарасового слова, але й сльозами заливалися. Байдужість до рідного слова зникала, розвівалася, як імла, коли сонце зійде.

Дійсно, неначе сонцем був «Кобзар». Найкраще це могутнє враження від Тарасового дебюту висловив один з українських вельмож, старий письменник Квітка. Йому, як казав, аж волосся на голові піднімалося, коли читав «Кобзаря», а його притулив до серця, бо дуже ша-

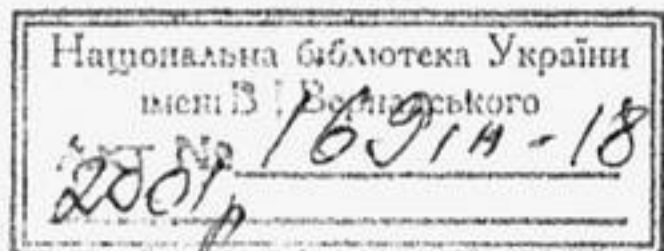
Григорій Квітка Основ'яненко

ную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу, писав Квітка до Шевченка.

Дійсно кріпко дягали на душу народу твори Тараса Шевченка, а волосся на голові ще й нині піднімається; нам і ворогам нашим. Ворогам на думку, що вони з Україною робили, а нам тому, що ми так багато ще не зробили, з того, що нам робити велів «Кобзар».

Зовсім інакше зустріла Шевченкового «Кобзаря» тодішня російська критика. «Появу «Кобзаря» друком, — каже М. Чалий, — повітали російські критики однодушним глумом над українською мовою й народністю». Не відстав від того гурту навіть найсвітліший між ними «неистовый Виссарион» (Белінский), який не зжахнувся сказати: «хорошая литература, которая только и дышет, что простоватостью, крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума»! І не диво. Російська література цих часів перейнята була сальоновою атмосферою, а від Шевченкових віршів віяло селом і селянином — «несло дьогтем», — як висловився Гоголь. Гоголь, котрого так високо ставив Тарас Шевченко! Російська література йшла в розріз із стремлінням «западников», а російські слов'янофіли, покищо, також не мали приводу тішитися українською літературою, бо була в ній для того слов'янофільства найбільша небезпека — видимий сепаратизм. Як слушно каже Єфремов, «наші письменники Полтавсько-Харківської школи з своєю невиразністю в національних поглядах та політичним консерватизмом могли жити під одним дахом навіть із такими непевними добродіями, як видавець обскурантного «Маяка», Бурачок. Діяльність Шевченка вивела справу з такого невиразного становища. Питання стало руба: маючи такі таланти, як Шевченко, українське письменство повинно йти своїм окремим шляхом, розвиватися з себе і для себе. і в процесі розвитку, видима річ, відтягати частину літературних сил від російського письменства, що звиклося вже було з думкою про свою універсальну вагу для цілої Росії».¹

¹ Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Ст. 269.

Inde ira!

На щастя, Шевченко не дуже то й турбувався неприхильним становищем російської критики. Він сказав собі: «хоч і мужицький, аби поет» і незабаром на пораду, щоб понехав свою мертву мову, а писав, як Гоголь, по-російському, він дав у передмові до «Гайдамаків» знамениту відправу:

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Шевченко вже й тоді знав вагу рідного слова і слово це хотів покласти на сторожі народу. — І поклав! До видання його «Кобзаря» справа літературної мови у нас, мимо Котляревського, була нерішена, можна було сперечатися, як нам писати й такі суперечки йшли; після Шевченкового «Кобзаря» не повинно було бути двох думок. Він словом, мов мечем, розтяв цей гордіїв вузол. Вмер Котляревський, автор «Енеїди», а на його місці став Шевченко, автор «Кобзаря». Котляревський сміявся, Шевченко плакав, тужив, мертвих будив, живих поривав, хмари ламав.

Мабуть нема поета, якогі перший виступ мав такий успіх, таке значення, таку вагу; нема поета, який би так скоро, автодидактно, майже без підмоги, вийшов на такі верхів'я, на яких з'явився Шевченко у «Кобзарі». Недавний кріпак і неук попадає в товариство вільних високообразованих людей, переважно чужинців, росіян і поляків, і не затрачує народного почуття, кругом себе бачить чужу культуру, а не губить задатків своєї рідної, пізнає чужі літератури, й не піддається їх впливам та ще й свою пускає на новий, широкий шлях, чує кругом

² Библиотека для чтения 1840. т. 39, отд. 6, стор. 14-16.

Корсаковъ П. Маякъ 1840 №. 6.

Отечественныя записки 1840 №. 5, том 10.

Синь Отечества 1840 том 2, кн. 4.

чужу мову, а свою підносить на висоту досконалої літературної мови,¹ живе кільканадцять літ серед чужинців і не піддається їм, лиш починає борбу Давида проти Голіята. Безпримірна поява. Придивімся до цього першого «Кобзаря ближче.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами! —

Це неначе літературне «Credo» молодого поета. Тут маємо і генезу його літературної праці, тут бачимо його ціль і високе завдання.

Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині.

Не хотіло, а він чув, що співати треба, що пора побіч кобзарів, «сліпих небораків» й інтелігентові-співцеві настроїти ліру.

Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком,

Йому байдуже, як чужинці поставляться до його творів, він їх співає для своїх.

В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,..
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирі правду,
А ще, може, й славу...

¹ Бере полтавську мову Котляревського і харківську Квітки, що в них гарного — мішає в наддніпрянську говірку, центральний орган усієї української словесної території, збагачує архаїзмами із церковно-слов'янської лексики та з літописних записок і творить орган, який став нашим літературним і суспільно-побутовим загальником.

І знайшли...

В *Перебенді* Шевченко розвиває далі це своє поетичне «Вірую» — малює постать народного поета віщуна, «що людям тугу розгоняє, хоч сам світом нудить». Малюнок єднає у собі черти українського кобзаря, що має прикмети романтичного західно-європейського співаця. Народові він співає про Чалого, Сербина, про Лазаря, то знову вшкварить Горлицю або Шинкарку, а від людей іде на могилу, розмовляти з Богом.

Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє.
Сивий вус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, повіє...

Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули, — бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля, —
То серце щечече Господною славу,
А думка край світа на хмарі гуля.

Молодий поет, значить, не обмежує свого творення на вуличну пісню, для розваги й веселощів спрацьованого, горем прибитого людю. Ні, він хоче думками своїми край світа літати, широкими крилами свого духа бити блакитне небо, питати сонце, де воно ночує, питати моря, що воно шумить, питати чорну гору, чому вона стоїть німою? Він хоче бути поетом філософом, всюдисущим духом, умом, що розв'язує незбагнуті тайни буття, як старозавітний псалмоспівак, як нові великі генії — поети.

На вплив в *Перебенді* від Міцкевича вказував д-р Іван Франко, Проф. О. Третяк і д-р О. Колесса.

На модель постатті перебенді вказує сам Шевченко в своїй повісті «Близнята». «Містик – філософ (цебто Сковорода) надіне було сиву свитину та солом'яний бриль, візьме флейту і піде собі в світ за очі! Піде було верстов за 30 в село Березань; по дорозі зайде на високу стародавню могилу Виблу, зайде на те єдине, щоб набрати там властивого єдине богам дару — натхнення і, набравши його, поспішає поділити його з Якимом Лукашевичем в Березані... Сидить на лавці під брамою і читає йому імпровізацію про зв'язок душі людської з світилами небесними».

Про Сковороду, як автора пісень-співанок, був Шевченко не високої думки, але про нього, як філософа-просвітителя, висказувався він з великою пошаною; бачив у ньому одного з тих, «що розмовляють з Богом».

В творі *Тополя* дає Шевченко найкращу українську балляду, ще більше викінчену, більш гармонійну і наскрізь, ніж *Причинна*. Скільки баллад стрічаємо в світовій літературі, а нічого подібного до *Тополі* не знайдемо. Це ніби далекий, дуже далекий, більш музично-драматичний відгук Овідієвої метаформози про Філемона й Бавкиду (згадає про них поет пізніше, у своїй прозовій повісті).

Туга за милим, що дівчину перетворює в тополю, це зміст твору. Але як та переміна відбувається, як поет передає почування покинутої, її розмову з ворожкою, її ліки, яку пісню вкладає в уста безталанної!

Плавай, плавай, лебедонько
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!

¹ *Перебендя* Т. Г. Шевченка з переднім словом Ів. Франка. Літ. Наук. Бібл. Кн. 1, Львів 1889, стор. 10 - 11.

Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. Написав Осип Третяк. Краків 1982, стор. 19.

Н. В. Дашкевич *Отзивь о сочиненіи г. Петрова*: Оч. іст. укр.

Ні, після такої пісні годі довше жити життям нормальної людини.

Не вернулася додому,
Не діждала пари:
Тонка, гнучка та висока
До самої хмари.

Овид описує, як руки Філемона й Бавкиди перемінялися в галуззя, як з них виростали вітки й покривалися листям, а Шевченко каже своїй дівчині заспівати пісню, після якої нам ясно, що вона з людини стала тополею. Як поет-мистець, Шевченко в *Тополі* являється відразу скінченим, великим, одним з найбільших творців, велитнем в мініатюрному творі.

Іван Підкова, До Основ'яненка й Тарасова ніч — це перші історично-патріотичні твори Шевченка. В них по словах Єфремова¹ «поет платить ще велику подать художньому романтизму та оспіванню минулого України під впливом загального напрямку в тодішньому письменстві та специфічних обставин українського життя тих часів». Це яскраві кольоритні малюнки з української історії, з яких чутно жаль за тим, що було, а минуло, чутно протест проти того, що над дітьми козацькими поганці панують, чутно гнів до ворога, який знущується й сміється над нами.

Смійся, лютий враже та не дуже!
Бо все згине, слава не поляже.

Минувщина не верне, але живою останеться дума про неї, свідомість, чим ми колись були. З неї зродиться нова сила — народна, нова доба нашої історії. Молодий поет не вдоволяється мрійливою тугою за минулим свого народу, він зараз таки в перших творах прямує до історичної програми, пробує в давні мінорні акорди наших пісень включити нові, мужеські, надійні звуки. В його пам'яті живе ще Бантиш-Каменський, Історія

¹ *Історія українського письменства*, вид. 3, Київ 1917, ст. 233 лют. 19 ст. Петербург 1888, стр. 173 -174.

Русів Полетики, українські мелодії Маркевича,, але перед ним дзвенять вже якісь нові мелодії історичних просторів. Це його власне добро, його питомний поетичний доробок, бо, як знову слухно завважує Єфремов, у Петербурзі не було тоді нікого, хто б глибше й ясніше дивився на минуле й сучасне України. Суцільного, певного й повного світогляду, ясно річ, Шевченко ще тоді не мав. Бачив лихо, але до коріння його не вмів ді-
обратися (пора на це наспіє пізніше), не одно він прямо скидає на «лихих людей», котрих виразніше не називає. Взаємини до Польщі та її шляхетсько-февдальним устроєм і до Росії з її кріпацько-деспотичним ладом, у нього тільки зарисовуються, як важливі питання без відповіді, але цілий корпус української справи вже в першому «Кобзарі» поставлений куди ширше й виразніше, ніж у всіх попередників Шевченка разом.

Першою великою, і дивно! — зовсім оригінальною поемою в «Кобзарі» являється *Катерина*, присвячена Жуковському, в пам'ять 22 квітня 1838 р. Заплата гідна великого діла. 751 віршів — це вже малюнок на більші розміри, малюнок реальний та не реалістичний. Тут уже критик, що любить шукати за літературними впливами, любить рід героїнь виводити бозна від яких праматірок, стає зезрадним. Ні в німецькій, ні в польській, ні в російській літературі нічого подібного нема. Найкращий доказ, що Шевченко вмів писати з власної душі, вмів творити.

Зміст поеми найзвичайніший в світі, ще звичайніший в тодішній Україні. Москаль зводить дівчину Катерину, цурається рідного сина, відштовхує від своїх стрепен безталаннл матір і тручає її під лід. Кілька літ пізніше їде шестернею в берліні піруч своєї законної жінки — стрічає торбинками обвішаного Івася, мабуть пізнав його і відвертається від нього.

Берлин рушив, а Івася
Курява покрила.

Одна з подій, яким «ність числа». Розказує її поет віршом простим, невишуканим, способом чисто народ-

ним, та так то щиро, так сердечно, немов це оповідання його самого дуже болить, немов тут говориться про його рідну сестру.

Так, це й справді одно з найважливіших питань Шевченка, питань суспільно-моральної кривди, — насильства. Це питання ніколи не сходило йому з ума і мов червона нитка переткалася крізь цілу його літературну працю.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

Це ніби не скомбіноване, а взяте з народної пісні.

Катерино, серце мое!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою,

Кличе безрадний поет.

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на цім світі
Щастя — долі дати.—

Голосить він разом з безталанною героїнею своєю юеми. А тут вже:

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ Божий,
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве, ледве
Вимовляє доні:

Шо, весілля, доню моя?

А де ж твоя пара?

Де світилки з друженьками,

Старости, бояри?

Хіба доволі винятків, щоб пригадати і так, мабуть найбільше знану поему Шевченка. Остається же в першому «Кобзарі» думка:

Нащо мені чорні брови?
Нащо карі очі?
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?

Це перша з тих думок, шедеврів української літератури, якими збагатив Шевченко нашу лірику. Як ніхто перед ним і ніхто після нього, аж до Франкового «Зів'ялого дистя» підійшов він під характер народної пісні, ніхто не підслухав так її музики й не відчув щирої ноти. Коли багато поетів мріяло про це, щоб їх твори стали загальним добром, то якраз думки Шевченка досягнули цю ціль. Ці твори є найкращий міст єднання між народним і писаним творенням, синтеза словесности й письменства. Як неприхильно повітала російська критика перші твори Шевченка, так щиро прийняли їх свої.

Земляки не тільки читали «Кобзаря», але й виучували його напам'ять. Це був той соловей, якого благовістив Гребінка, тільки у того солов'я був відразу поетичний, широкий, вірлиний лет, якась сміливість летіти кудись далеко — далеко у вічність.

Українські письменники відразу зрозуміли, що це явився поміж ними той співець-месія, якого вони навіть не мали відваги сподіватися, а це захоплення найкраще висловив старий Квітка у листі до Тараса, кажучи, що йому аж волосся на голові піднялося, коли почав читати «Кобзаря». *Я його притулив до серця, бо дуже шаную вас і ваші думки кріпко лягають на душу.*

Справді наливуватися не можна, як Шевченко, не маючи систематичної шкільної освіти, так скоро здобув собі широкий погляд на наше минуле й теперішнє життя і відразу виступив з такою власною, гладкою, гнучкою, кольоритною літературною формою.

Що ж він міг читати, крім тих нечисленних творів української літератури від Котляревського, «Історії Русів-Полетики, Бантиша Каменського та дещо з літопи-

сів (Рубина). Але він так добре зрозумів дух Запоріжжя і дух Рубіни, і він так тепло передав голос і зойк степу, стогін могил, тугу за волею і славою.

Цей перший, можна сказати, небувалий успіх, не запаморочив його, не здержав у тяжкій праці над собою. Він читав книжки: польські, російські (Міцкевич, Залеський, Лелевель, Пушкін, Жуковський), знайомився з літературою німецькою й англійською (Шекспір, Гете, Шіллер, Кернер, Вальтер Скотт в перекладах), пізнавав життя старинних греків і римлян та вслиблювався у святе письмо, з яким не розлучувався до смерти.

Рік після «Кобзаря» виходять друком «Гайдамаки», найбільша Шевченкова поема (Ледве дозволив друк цензурний комітет).

Передплатний квиток на «Гайдамаки»

«Гайдамаки», це великий, грізний, луною пожеж позначений, пурпуром крови облитий образ подій 1768 року. Історичний підклад поєми ми в загальних рисах такий. Після 1714 року стала Київщина й Брацлавщина знову залюднюватися. Верталися внуки й правнуки тих польських панів, що повтікали були за часів Хмельницького й Палія. Стали вони відновлювати міста й села, стали людям обіщувати всяке добро. Обіцяли, але не додержували своїх обіцянок. Незабаром з'явилися давні орендарі, сзуїти, двірські козаки — верталася минувшина з усіма своїми кривдами й насильствами. Та народ, привиклий до волі, хоч і гіркої, а все таки волі, не хотів пхати голови в нове ярмо, вистругане на давній модель.

Тоді збиралися ватаги всякого народу, голочилися по країні, палали, грабували й мордували панів і жидів. Їх називали гайдамаками. Цей рух обняв тоді мало не цілу Київщину, Брацлавщину й Поділля. На силу Польща, обравши королем Аугуста III, здавила цю пожежу. Помагало їй московське військо. Та незабаром, бо 1750 року вибухло нове гайдамацьке повстання. Поруйновано тоді Умань, Вінницю, Летичів, Хвастів та Радомісль.

Запорожець Максим Залізняк

Найгрізніша пожежа вибухла 1768 р. До давного гніту добавилися були тоді ще й утиски, які діялися православному людові, взагалі людям не католицької віри, яких поляки прозивали «диссидентами», від католицьких пропагандистів. Таким способом гайдамаки боролися ніби не тільки проти суспільного й економічного, але й проти релігійного гніту, що додавало їм в очах населення окремої поваги. Московський уряд грав дволичну роль. Йому на руку була анархія в Польщі. За його

допомогою склалася «Радомська конфедерація», що боронила диссидентів. Проти неї боролися конфедерати барські і в краю настала домашня війна з усіми своїми грізними проявами. Між народом пішла чутка, що цариця Катерина післала в Україну золоту грамоту, щоб народ повставав проти ляхів і жидів. Появилися «свячені» і вози «з залізною таранню». На чолі Гайдамаків став січовий дід, Максим Залізник, що хоронився у Медведівському монастирі, біля Чигирина. Пожежа росла і кріпшала. Ігумен Мотронівського монастиря Мельхиседик Значко-Яворський піддержував повстання.

На підмогу повстанцям пішли запорожці. Повстання обгортало цілу частину України, яка була під Польщею. Ця частина України хотіла скинути з себе польське ярмо,получитися з рештою України і відновити Гетьманщину. Перестрашені польські пани і жида крилися по мітах. Умань, обсипаний валами й обезпечений ровами та маючи 32 гармати, став найнадійнішою пансько-жидівською твердинею. Але Залізник зібрав велику силу під Чигирином. Московське військо не вмішувалось.

«Колії», так називали тоді гайдамаків, пішли на Лисянку, зробили там криваву Вартоломфеву ніч і потягли на Умань. Проти нього вислав уманський управитель, Младанович, надворних козаків Потоцького під проводом полковників Магнусшевського й Обуха та сотників Гонти та Уласенка. Гонта, освічений і багатий чоловік, побачивши, що Гайдамаччину можна б перемінити з аграрно – соціалістичного руху в національно – визвольне повстання, перейшов із своїм військом на сторону Залізника. Дня 18 червня, в полудні, підступили Залізник і Гонта під Умань. Тридцять годин тривала облога і твердиню здобуто. Дві лоби лютували колії в місті й нищили ворогів без пощади. Погибло чимало жінок і дітей. В Умані відбуто раду і Залізника проголошено гетьманом, а Гонту уманським полковником.

Гайдамацький рух став ширитися, мов степова пожежа. Обгортав крім Київщини й Брацлавщини ще й Поділля та Полісся. Рух прибірав великі й небажані розміри, не тільки для Польщі, але й для Москви. Вони порозумілися і взялися спільно гасити самостійницький рух. З Петербурга прислано наказ генералові Кречетні-

кові, комендантові московських військ на території України під Польщею, щоб здавив гайдамаччину. Гайдамаки про це не знали; вірили, що москалі трактують їх, як оборонців православ'я і дали себе підійти. Старшину гайдамаків запросив на пир полковник Донських козаків, Гурев, там їх захопив, гайдамацький табір обезоружив і почав суд. Старшину били нагаями по тричі денно. Врешті гайдамаків розділено, Гонту з посполитими козаками, що були з українських земель під Польщею, віддано Польщі, а Залізняка й лівобережців відпроваджено до Києва. Польська комісія, під головством Браніцького, засудила 700 повстанців на смерть, а Гонту покарано страшними муками.

Уманський сотник, Іван Гонта

На такому грізному історичному підкладі оснував наш молодий поет свою найбільшу поему. Коліївщина ще й нині не вяснена згідно з історичними джерелами з усіми деталями, а в часах Шевченка це повстання було більше знане з розповідей, як з документів. Розповіді,

як звичайно, обмежувалася до поодиноких моментів, не даючи синтези і не висліджуючи причин повстанського руху, не відкриваючи усіх пружин та їх співділення в механізмі цієї сполучної події. Значить, молодий автор узяв на себе надміру важке завдання, коли до його твору прикладати вимоги, які ставимо звичайно до історичних поем. Він міг дати тільки образ, який малював собі нарід у своїй уяві. Тоді повинен був обережно закрити своє «я», як автор і історичний суддя. Нехай говорить переказ. Цього Шевченко не зробив. Він занадто стояв по стороні гайдамаків, йому хотілося оборонити їх перед закидом звичайного розбишництва, а поставити на п'єдесталі оборонців народної волі, не тільки суспільно-економічної, але й політичної. Це одне.

А друге, у своїй поемі він дав крім загально народної драми, дві окремі драматичні події, а саме Галайда-Оксана і Гонти та його діти, коли не числимо окремою смертю мліївського Титаря. Супроти того, головний герої великої поеми Ярема-Галайда (з яким частинно ідентифікує себе автор) усувається на другий план перед трагічною постаттю Гонти, а героїня Оксана (еротична пригадка Оксани К-ко) грає в цій великій події виключно пасивну роль. Центральним моментом поеми є зворушливий образ смерті, й похорону дітей Гонти. Цей образ є такий болючий, що на нього годі дивитися, як не кожен може дивитися на Рєпінового Івана Грозного. Поетичне враження переходить міру витривалості людської душі і викликає протест читача (доказом чого є критика Драгоманова, який убивство дітей рідним батьком називає канібальством).

Архітектонічна будова зраджує теж немалі промахи. Пролог та інтродукція забирають 322 вірші, епілог знову — 130, разом 452 вірші, на 2540 віршів цілої поеми. Епічне оповідання переходить в лірично-романтичні розмови й розливісті міркування самого автора, метрум раз-в-раз змінюється, в половині поеми прозова вставка, крім того вставки народних пісень.

Краски, якими поет малює полію надто яркі, домінує червона краса (мов у робітні Брюлова), відчувається брак психологічної аналізи збірною руху й поодиноких дійових осіб. Поема в цілості робить враження па-

порами, а не образу, викінченого мистецького твору, у яким є тільки те, що хотів автор мати, тільки найважливіше, найвартніше, довготривале. Мається враження, що розбурхана хвиля подій 1761 р. захоплює автора і несе його з собою, що тема ним володіє, а не він темою.

Подекуди видно, як це говорить, шви, кидаються в очі анахронізми, помічаються не виправлені зміни, які автор хотів перевести в своєму творі. Це не такий суцільний, оригінальний малюнок, як *Катерина*, як пізніша *Наймичка* і *Невольник*. Слідно вплив Вальтера Скота, Гоцинського (З. Каньовські), Чайковського (Вернигора).

А все ж таки *Гайдамаки*, це щось зовсім несподіване, майже неімовірне, коли дивитися на поему з історично-літературної точки. Які історичні поеми мали ми перед *Гайдамаками*, в яких умовах і з яким підготовленням творив цю поему Шевченко, як скоро він цю поему писав, яку літературну вправу й школу мав за собою!?

Однак загальний настрій коліївщини передав нам поет у ярих, зворушливих ескізах, все ж таки 1768 рік стає перед нами в цілій своїй грізній величі, все ж таки читача проймає жах, жаль і тривога, — тривога про долю народу, котрий так трагічно бореться за волю цілі століття. Сам Шевченко був наскрізь культурною людиною з чоловіколюбною влачею. Він не кохався у війнах, на боротьбу, навіть за волю, глядів, як на конечне зло, він не годен був кривавій війні дати того тепла, того аргументичного героїзму, не годен був піднести його до такої цінності, як є в інших історичних поемах. Але за те зло, яке приносить кожна війна чоловікові, він передав незвичайно гарно, щиро, серпечно.

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає.

Шелестить

Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тільки вие, йде в село,
Де чути трупи.

Люди, люди!

Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!

Ні, коли мова про етичну вартість твору, то немає сумніву, що наміром Шевченка не було розбурхувати канібальські інстинкти, а навпаки, коли він ставив нам перед очі кривавий образ коліївщини, то робив це тому, щоб показати до якого лиха доводить людство суспільна й національна кривда. Кривавими малюнками в творі *Гайдамаки* закликав своїх і чужих, щоб спам'яталися, щоб перекрислили давні порахунки, а почали життя нове, людське, чесне, справедливе.

Не його вина, що кликав даремно; і не його вина, що люди вчитують в *Гайдамаках* не те, що він хотів сказати.

І з артистичного боку *Гайдамаки* не є безвартісним твором. Є там епізоди, є там місця такої краси, такої сили, що нічого кращого й нічого сильнішого ми не можемо добути з нашої ліри.

О, Боже мій, милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:

Хочеться дивитись, як сонечко сяє,

Хочеться послухать, як море заграє,

Як пташка щебече, байрак гомонуть,

Або чорнобрива в гаю заспіває...

О, Боже мій милий, як весело жить!

Або:

У гаю, гаю

Вітру немає;

Місяць високо,

Зірненьки сяють.

Вийди серденько —

Я виглядаю.

Або:

Гетьмани, гетьмани! якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
що ви оудували, де ви панували, —
Заплакали о тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!

Або:

Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться кснать
В ярмі у ляха!

То знову:

Сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене — боюся,
Боюсь згадать, моя сиза! —
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною і т. д.

Або ці грізні, незабутні слова:

Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину.

Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на цім світі
Мене за вас покарають,
За гріх цей великий!

І прохання було вислухане...

Ні! Хто надто низько цінить *Гайдамаки*, хто підсуває Шевченкові канібальські наміри, той грішить проти правди. Тільки — це твір, котрого не годилося популяризувати без піходячих коментарів, без доброго вступного слова.

Критика прийняла *Гайдамаків* не краще *Кобзаря*. Як на *Гайдамаків* дивилися «дорогі земляки», Шевченко ще не знав. Не диво, що писав до Грицька Тарновського: «може й там над ними сміються так, як москалі. Зовуть мене ентузіястом, сиріч дурнем. Бог їм звидить! Нехай я буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені оільше й нічого не треба».

Коли рівняти цю відповідь з критикою Белінського, повною глуму із кобзарів, і поганих пітів, повною презирства й менторства та легковаження якогось там молодого хахлацького віршописа, то симпатія мусить остатися по стороні Шевченка. За Белінським останеться одне — приклад, як часто помиляються навіть такі добрі критики, яким безперечно він був.¹

Гайдамаки, попри своїх безперечних помилок, були й остануться висловом протесту проти гніту й кривди, образом ярким, повним контрастів, дисгармонії суворости, мабуть недалеким від того, чим була дійсність.

Для самого Шевченка ця поема була поглядом позад себе, на перший період життя і творчости.

На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами, —
На ті шляхи, що він міряв
Малими ногами.

¹ На закиди польської критики, немов би Шевченко хотів у *Гайдамаках* розбудити кровожадні почуття народу, поет неначе задалегідь дав дуже ясну відповідь у передмові: *серце болить, а розказувать треба; нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялися; нехай братаються знова з своїми ворогами; нехай житом-пшеницею, як золотом покрита нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря слов'янська земля.*

Оповідання столітнього діда, народна традиція, стихійне почуття кривди, що висіло в повітрі, і з молоком матері вливалось в організм дітей — лишалося за ним. Перед собою він бачив нові шляхи: автопсії, аналізи, дослідів, активного співділання.

Як же виглядав Шевченко на цьому переломі?

Це вже, розуміється, не замурзане хлоп'я, не челядник запачканий фарбами, не кріпачок, готовий кожної хвилини сповняти хоч би який приказ свого пана-поміщика, а чоловік, свідомий своєї гідності, високого хисту, великого завдання.

Високе чоло, глибоко осаджені, темно-сиві очі невеликі, повні, різко викроєні уста, буйна, на лівий бік зачесана чуприна, лице й вуса виголені, лиш біля вух оставлені невеликі, темно-русяві, як і волосся, бачки. Старанно вдягнений, з хусткою, високо (як тоді було в моді) пов'язаною під коміром. Дивлячись на поли свого лискучого плаща він думав: «чи давно то я в замараному халаті, не відважувався про таке вбрання й гадати, а тепер! Сотню карбованців викидаю на оттакий плащ! Просто Овідієві метаморфози! А то бувало розживешся як-небудь на коповика й несеш його в райок, не розбираючи, який там спектакль; за коповика було до смаку нарегочуся і гірко наплачуся, та так, що іншому й за цілий вік його не доведеться так плакати і так реготати. Чи давно це було? Не далі як учора — і така переміна! Тепер вже я не інак іду в театр, як у крісла, і рідко коли беру місце за кріслами. А дивитися іду не так, на що трапиться, а йду або на бенефіс, або вибираючи добрий спектакль».¹

Крім Брюлова він дуже близько жив із малярем Штернбергом, німцем, з яким мешкав в одній квартирі, і який впроваджував його до поважних німецьких домів в Петербурзі. «В суботу до Йоахима, а в неділю до Шмідта та до Фіцтума. Ви бачите, що всі мої знайомі — німці, але які гарні німці. Я просто закоханий в отсих німців».²

¹ Художник, стор. 593.

² Художник, стор. 587.

У Шмідтів приходило йому на думку організувати літературні вечори. Після чаю читали. Першого вечора Шевченко, другого — Штернберг, на переміну. Шевченко знайомиться з творами Гете, Шіллера, Вальтер Скотта, Кернера, слухав Моцартової сонати, Бетговенового квінтету, вечеряв в ресторані з Карлом Павловичем, часто відвідували один — одного, або йшли гуляти на острови, щоб там малювати чорну ялину або білу березу. Бував також у поляка, Леонарда Демського, у якого була гарна бібліотека грецьких, римських, німецьких, французьких і польських авторів — між іншими, «червоного історика» Лелевеля. «Бідолашний Демський, — писав опісля Тарас, — не діждався і доки крига на Неві рушила, помер, як сущий праведник, тихо, спокійно, наче заснув». І тоді Тарас склав йому на грудях охолоднілі руки, поцілував у зимне чоло і закривши простиралом, пішов піклуватися похороном, як самарянин. Покликав попа з церкви св. Станіслава, з сторожем узяли убогу домовину й рушили в далеку дорогу. Для Шевченка приязнь була чимсь великим, щирим, поважним.

Цих кілька думок і цитатів познайомить нас дещо з тодішнім Тарасом, а решту дасть його автобіографічна повість, листи й твори. Щоб його портрет можна собі покласти перед очі в повному його рості, щоб бачити, як він ріс із козачка-кріпачка у поета-велитня, на це треба б більше матеріялу, ніж той, яким ми нині розпоряджаємо. Процес росту кожного великого чоловіка, справа незвичайно трудна для історика, у Шевченка тим трудніша, бо він виріс неімовірно скоро, нагло й серед виняткових обставин.

Кобзарем і Гайдамаками добув собі Шевченко відоме ім'я по всій Україні, розуміється, зразу головно серед інтелігентів. Тоді то й почалися його нові знайомства з відомими людьми. В 1841 році і з початком 1842 р. познайомився Шевченко із земляками: Корбе, істориком Миколою Марковичем, Семеном Артемовським, Щепкіном, Гр. Тарновським і Яковом Кухаренком, які приїз-

дили з України до Петербургу. З О. Бодянським познайомився Тарас щойно 1843 р. в переїзді через Москву.

Не диво, що тимбільше тепер тягнуло Тараса додому. Рад був не тільки побачити своїх безталанних свояків, але й відвідати цих нових знайомих та приклонників. «Ох! Якби мені можна було приїхать до солов'я! — весело б було, та не знаю», — писав у одному листі, а Тарнавського прохав: «Коли приїду, то не виганяйте місяць, або другий, бо в мене й на Україні, окрім вас, нема пристановища, а я вам щонебудь намалюю».¹

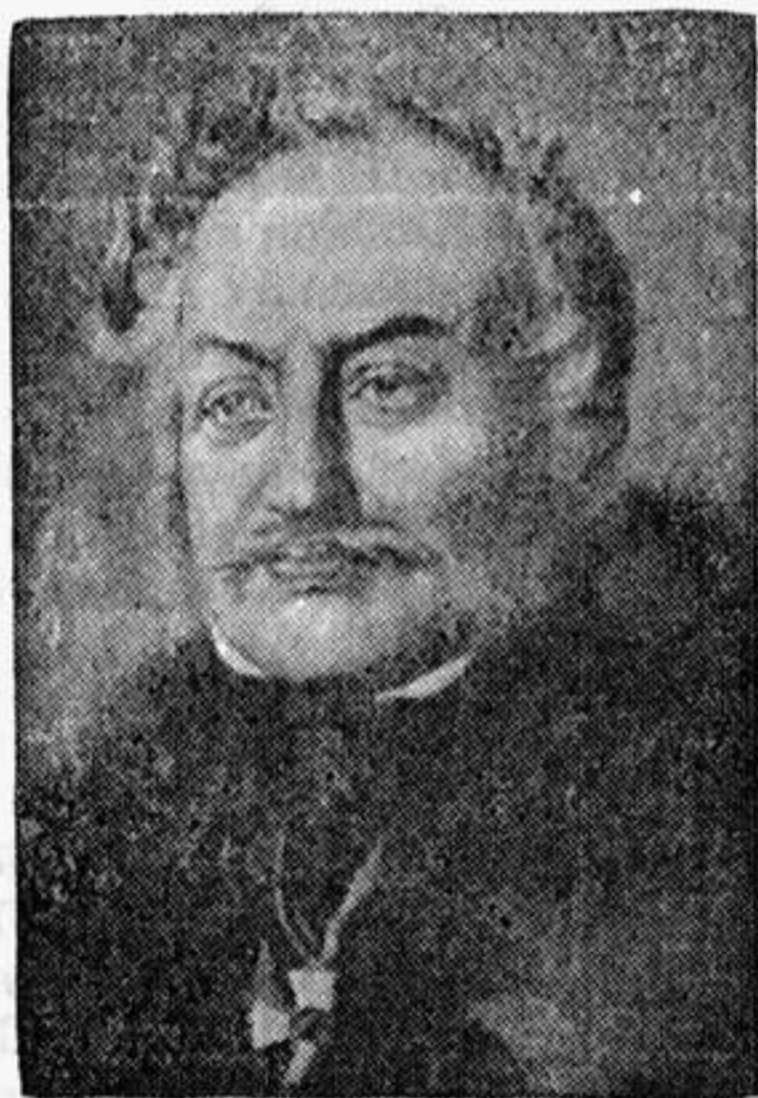

¹ Основа. 1862. Травень.

На пролітку 1843 року вибрався Шевченко з Петербурга в Україну. Попрощав її 15 літнім хлопцем-козачком, а тепер їхав туди в гості майже тридцятьлітнім чоловіком, відомим артистом, автором *Кобзаря* і *Гайдамаків*. Яка переміна! Передше його діло було сторожити двері панського кабінету, а тепер він ставав на сторожі вітчизни й народу. Прямо Овідієві метаморфози!

Колись гляділи на нього, мов на раба безправного та безсловесного, а тепер великі пани запрошували його до себе в гості та справляли гучні бенкети, щоб вшанувати молодого, незвичайного чоловіка, до якого доля всміхнулася такою чарівною усмішкою.

Літом 1843 р. поїхав до Чернігівщини й Полтавщини, щоб побути у своїх давних і нових знайомих та приятелів: Тарновських, Гребінки, Репніна, Чужбинського та інших. Відтак поїхав до Хортиці, де колись була Запо-

Князь М. Репнін

розька Січ, побув у Києві, навідався до Межигорського Спаса й до рідної Кирилівки. Сумна гостина.

Як чоловік, як Тарас Шевченко, він не міг бути невдоволеним, тими доказами пошани, з якою його всюди приймали, тими пишними пирами й веселими гуляннями, але, як український патріот, як народний поет (а за такого він себе держав від першого разу), не міг він байдуже кругом себе глядіти, бо те, що він там побачив, було прямо страшне. Народ стогнав у неволі, в темноті, в нужді, свої пани не згірш чужих, орали хлопами, Україна була в них хіба на слові, а не на ділі: один тяжкий глум над нею; на Січі росла картопля, свідки слави дідівщини, наші історичні пам'ятки, кропивою заростали, одним словом — над Україною здавалося повис був палець заглади.

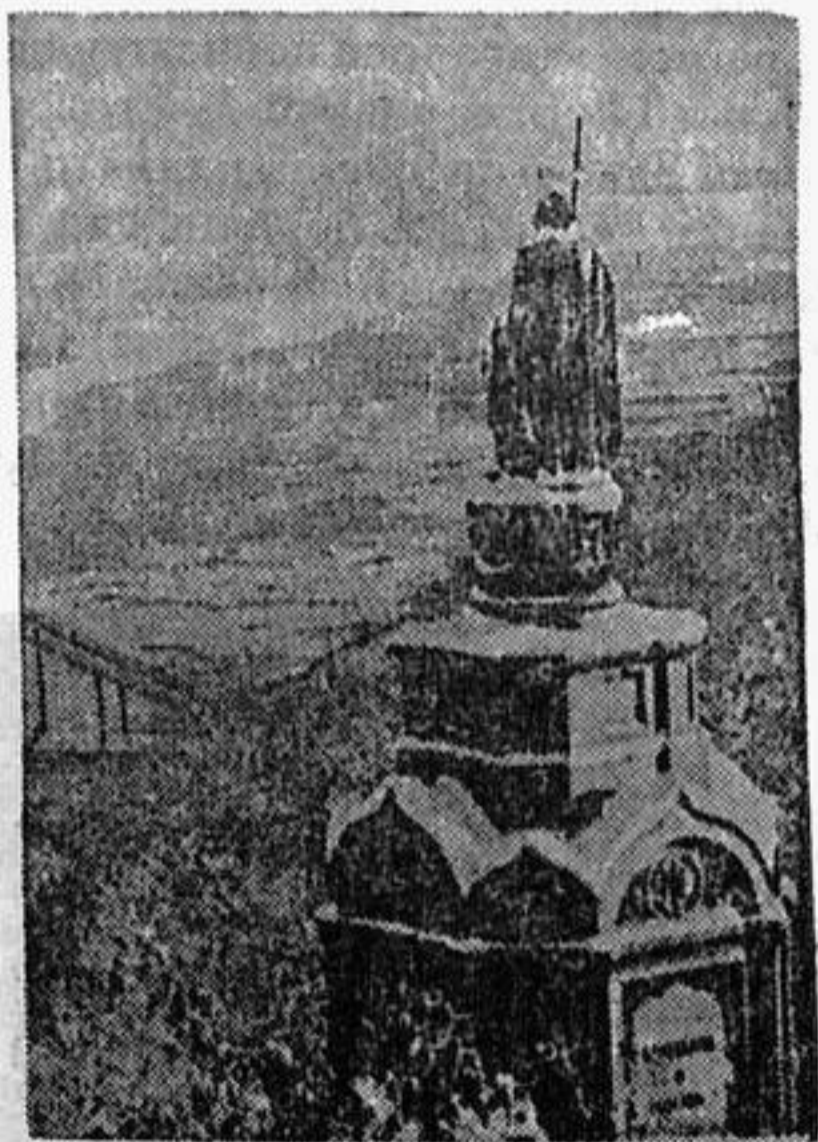
«Скрізь був я і скрізь плакав», — говорив він потім, а вже кривавими сльозами мусіла плакати його вразлива душа в Кирилівці, коли він побачив, як його сестри й брати даліше, мов невільники, працювали на чужому лані. Коли де по правді відпочивав Тарас, тоді хіба в Яготині в старого князя Репніна, бувшого генерал-губернатора в Києві, який попав у царську неласку й на селі доживав свого праведного віку.

Княжна Варвара Репніна в 1840 р.

У князя Репніна була дочка, кн. Варвара, з якою поет приятелював називав її добрим ангелом хоронителем і яка зберігала до колишнього кріпака в своєму серці щирі прихильність і більше, як прихильність — любов. І коли Шевченко вивіз з України гарні особисті враження й переживання, так спершу це були спомини з Яготина, незатерті образи виняткового українського магната і його гарної, образованої й багаті кн. Варвари.

З сильними враженнями, з головою повною образів кривди, насильства, знуцання, з серцем повним жалю та гіркоти й обурення вернув поет до Петербургу.

Дніпро і пам'ятник св. Володимирові в Києві.

Артистичним висловом тих сильних вражень та почувань були написані нові твори після повороту з України. *Кобзар* і *Гайдамаки* мали в собі окрім молодечого романтизму багато тої мрійливості, тої чутливості, які домінують в творах, написаних далеко від рідної землі і від близьких серцю людей. Вони мали кольорит розлу-

ки. Дніпро, степи, могили, рідна пісня, фантастичні оповідання, спомини колишньої славної минувшини, водили пером поета. У віршах він згадував, тужив і мріяв.

Тепер місце туги і мрії зайняла дійсність, — страшна, сувора, невблаганна дійсність життя. А що тої дійсності він не міг перемінити, бо був супроти неї майже безсильним, з єдиною зброєю в руці — з поетичним словом, так мимохіть з глибини душі на її плесо добуваються тепер почуття гіркоти, озлоблення, іронії й сатири.

Починається новий розділ у книзі творів Шевченка і першою сторінкою в тому новому розділі є поема *Сон*.

Ця поема була написана 8.7.1944 р. в Петербурзі під впливом та свіжими враженнями з відвідин України та після майже 15 літньої розлукою з рідним краєм. Коли він побачив образи з життя політичного, суспільного, товариського й родинного в Україні, то ці образи товпилися коло нього стихійно й безладно, коли він ще не запанував над ними, не міг поставитися до них спокійно й критично. Він вернувся до Петербургу з України, маючи велику рану в душі, якої не міг загоїти. Це видно в *Сні*, в загальній будові поеми та у викінченні поодиноких частин. Не треба нам далеко шукати за причинами, чому Шевченко збудував *Сон* у формі панорами, в якій образ пересувається за образом, чим далше з полудня на північ, аж до пам'яника Петра та пристольної залі Миколи.

Це подиктувала йому його власна недавня подорож з України до Петербургу. Як ті образи пересувалися недавно перед ним в житті, так він їх пересуває тепер в поезії перед очима читачів. Чому не малює тих образів реально, лиш надає їм фантастичні контури привидів сонних. На це можна різно відповісти.

Реальний образ того, що побачив Шевченко в Україні після 15-літньої розлуки, потребував би дуже великого полотна і дуже широких рам. Це мусіла б бути епопея на міру Дантової «Божественної комедії», а Шевченко куди пізніше, бо 1857 р. називає епопею формою для себе цілком новою.¹

¹ Щоденник Тараса Шевченка, 13 грудня 1857 р.

Форма сну, візії, давала поетові спромогу малювати в скороченнях, іноді тільки в загальних рисах, те, що, хвилювало до дна його душу. Епопея вимагала багато осіб, епізодів, викінчення; вимагала спокійного епічного настрою, відповідної перспективи, а Шевченко творив вульканічно, неначе під диктатом якоїсь вищої сили, котра йому казала, що він, не тільки поет і артист, але й речник свого покривдженого народу.

Чому він не вибрав якоїсь іншої форми для такого образу аль-фреско, наприклад, записки з дороги, оповідання, спомини тощо. Це пояснює нам до якоїсь міри його пізніший щоденник, у якому повно всяких снів. Видно, що це вже лежало в його вдачі, подібно, як було воно у вдачі багатьох інших поетів.¹ І Святе письмо, з яким здавна носився Тарас Шевченко, могло йому підсунути таку форму.

В дорозі додому з бенкету, поет міркував собі, які то неситі, хитрі, невблаганні та облудні бувають на світі люди, а коли здорово захропів, то приснився йому дивний сон. Неначе сова летіла лугами, байраками та глибокими ярами, а він «за нею та за нею та за нею, летить й прощається з землею». Бачить чудовий ранок в Україні, — із степами, гаями, ланами, із співом соловейків та ранньою, чистою росою. А неначе контраст до того чарівного образу побачив, як з каліки знімали латану свитину, як вдову розпинали за подушне, як її єдиного сина віддавали до війська, як мати пшеницю на панщині жала, а її голодна дитина під тином вмирала. Побачив і те, що його особливо боліло: покритку, яка з дитиною снувалася по світі, бо її ні свої, ні чужі, не хотіли до хати впустити.

Летить далше і бачить сніги, ліси та болота, а з-під землі чує брязк кайданів. Це каторжні, що копають золото, щоб «неситому пельку залити». А між ними царволі, увінчаний штемпом, робить свою тяжку працю ти-

¹ В українській літературі досить пригадати знаменитий сон кн. Святослава з *Слово о полку Ігоревім*, і деякі твори Франка.

хо, не нарікаючи й не благаючи свого гнобителя о ласку.¹ Ще даліше бачить на багновищі, серед тяжкого гуману місто із сотнею церков — столицю. Муштруються нагодовані та закайданені москалі, стоять церкви й палати, снуються пузаті пани й чути крик: «ура! ура!» Стрічає землячка з цинковими гудзиками, здеморалізованого «мерзенного каламаря», й виходить з палати. Тут його терпеливості край! Образ набирає характеру їдкої сатири... Кругом блюдолизи, а між ними і він високий, сердитий, і вона, мов засушений опеньок, тонка довгонога та ще й головою хитає.²

Цар цвенькає,
А диво цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.

Блюдолизи, аж потом обливаються, щоб то ближче стати коло самих, а тії довгенько вдвох походжали, мов надуті сичі, й розмовляли з собою, а даліше вона сіла на дзиглику, а він підійшов до найстаршого з достойників, та, як не затопить його в пику, а цей молодшого в пузо, а молодший ще меншого межі плечі, а той меншого, а менший малого! Так пішло аж за високі пороги, аж на вулицю, де одні других місили та верещали:

Гуля наш батюшка, гуля.
Ура! ура! ура-а-а!

Зареготався поет і пішов оглядати місто, дивуючись, як на такому багновищі могли повиростати такі величаві будівлі. Аж побачив коня, який летів наосліп, а на ньому їздець з протягнутою рукою, мов би світ увесь хотів загарбати для себе. Це статуя Петра Великого, на якій наковано: *Первому — Вторая*.³

¹ Це мабуть образ одного з Декабристів, до яких Шевченко відносився з великим поважанням.

² Цар Микола і його дружина, карикатура, якої цариця не могла ніколи Шевченкові простити.

³ На гранітовій підставі пам'ятника Петрові Великому в Петербурзі викована напись: *Петрові Першому — Катерина Друга*. Пам'ятник збудований французьким різьбарем Фальконетом і вихвалений Пушкіном. На його не міг дивитися Шевченко без злості (Спомини Микешина).

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову — сиротину.

Кличе поет і його серце наповнюється великим жалем за тими козаками, що клали із своїх кісток підставу під цей монумент російської деспотії. Він згадує нещасливого наказного гетьмана Полуботка, замученого голодом, і бачить душі жертв Петрових, що мов хмара пташок спускається над його головою і кидає проклони.

В міжчасі збудився Петербург до щоденного життя: робітники йшли до праці, вояки муштрувалися, заспані дівчата верталися з нічних поганих заробітків, а до урядів поспішали урядовці, щоб «підписувати та драти із батька і з брата». Між ними багато української молоді напоєної «московською блекотою».

Україно, Україно!

Отсе твої діти.

Кличе з розпучкою поет і ще раз іде в царські палати, щоб подивитися, що такого там твориться. Неначе з берлога ведмідь, виліз він, випучив баньки з лоба та як гукне — й дивиться, усе, що кругом було, пузаті, челядь, жовніри — провалилося в землю. А тоді він понурив голову і став лагідний,

Мов кошеня — такий чудний!..

Я, як засміявся!

Він і почув, та як гикне!

Я й перелякався,

Та й прокинувся.

Такий це був «Сон».

В диспозиції його бачимо (це зазначили майже всі критики), багато нерівномірности, багато, так би сказати, архітекторних похибок. Образи кріпацького пекла, на початку поеми, які повинні творити її зруб, виведені швидко, а малюнки столиці, які є неначе вищими поверхами

тої будівлі, куди ширші і більше викінчені; вони придавлюють її, вбивають у землю. Можна б сказати, що поет непотрібно двічі заходить в царські палати, через це подія повторяється і до якоїсь міри надає поемі зайве розтягнення. Можна й цей закид робити, що в поемі забагато, слухної врешті, гіркоти й обурення на царя, а натомість майже не згадується про тих провінційних цариків, про тих панів-собачників, що так твердо піддержували тодішній суспільний лад на українських землях.

Чимало закидів можна ставити до поеми. Але, у відповідь, годиться пригадати, що якби твір був збудований із видержанням архітекторних розмірів, викінчений рівномірно у всіх частих, то втратив би характер сну, не був би «якимсь чудним дивом, яке сниться тільки юродивим та пиякам». Це бачить і сам поет і тому на кінці поеми каже:

Не здивуйте,
Брати мої милі;
Я не своє розказував,
А те, що приснилось.

Високої поетичної вартости годі відмовити поемі. Вона криється перш усього в чудових описах природи (Лечу. Дивлюся, — аж світає), а далше в глибоко ліричних вставках (Душе моя, убогая), ще далше у високо патріотичних моментах («Із города, із Глухова», «І ми сковані з тобою»).

Для української літератури поема *Сон* має своє окреме значення, якого чужий критик не може гідно оцінити. Це була перша спроба дати великий, загальний, хоч би тільки шкіцково начеркнений образ народного горя і кривди. Ніколи досі українська поезія не спромоглася на таке відважне, сильне, живе слово, повне жалю й болю, гніву й обурення, туги й їдкої, гіркої сатири. Як обережно малював Котляревський картину суспільного побуту в Україні з кінцем 18 століття, як уважно маскував він свій дійсний намір фантастичним одягом травестії, а як сміло, як без страху виступав молодий Тарас проти всемогучого противника, мов Давид проти Голіята.

І не тільки у тім противнику бачить Шевченко причину лиха — ні, він пильно розглядається поміж своїми власними земляками, шукаючи й за ними вини. Від *Сну* починається свідомо самокритика, аналіза нашого народного «я», бажання розкрити правду, хоч би вона була не знати яка болюча, хоч би прийшлося наших провідних людей пияками назвати, хоч би прийшлося кинути їм у лице таке бридке слово, як: «варшавське сміття» або таке слово, як «грязь Москви».¹

Сон написаний 8 липня 1844 р. в Петербурзі, ходив зразу, як нецензурний твір у відписах. Ця поема стала одною з причин Шевченкового арешту й прогнання. Видно це з питань, які поставлено йому дня 21 квітня 1947 року під час слідства.

Критика прийняла поему *Сон* неоднаково. Драгоманів назвав поему прикладом розтріпаности поета.² Франко, порівнюючи *Сон* з *Кавказом*, сказав, що обі ці поеми, — це оскарження темного царства за теперішні та минулі кривди України, тільки поема *Сон* є оскарження з більше партикулярного, українського становища, а *Кавказ* побудований на ширшій, можна сказати на загально людській основі.³

Омелян Огоновський вважає *Сон* вислідом тої переміни, яка змінилася в поглядах поета, коли він позбувся старокозацького патріотизму, а перейнявся обуренням до царської самоволі.

Ефремов тої думки, що в поезіях *Сон*, *Кавказ* і *Юродивий* Шевченко являється апостолом політичної волі, бо він знає, що вони обі, суспільна й політична свобода

¹ Такою дорогою пішов Куліш у другій добі своєї діяльності та, на жаль, зайшов на манівці, загнався за далеко, ведений своєю палкою вдачею та розбитий двома душами, які скривалися в його дивній, незвичайно сконструйованій вдачі.

² *Громада*, 1879. Число 4, стор. 187.

³ Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка. *Сьвіт*, Львів, 1881 р., сторінка 197.

тісно з собою зв'язані, і що одна неволя родить другу і одна має підмогу з другої. На його думку трудно знайти другого поета, щоб так умів вишукати дошкульне місце в противника й завдати такого тяжкого удару, не лякаючись за це кари від розгніваного ворога. «Тонка іронія, безошадний сарказм, гнівне обурення — все він пускає в діло, щоб здискредитувати систему гніту й безправности». — каже Єфремов.

Вищої артистичної вартости відмовляє йому Єнзен.¹ Як бачимо, погляди критиків сльню розбігаються, залежно від того, з якої точки котрий з них глядить... (Єфремов із становища української літератури, не шукаючи загальних світових вартостей — Драгоманов із загального.) При багатьох Шевченкових творах, головню політичних, діється авторові кривда, тому що він у цих творах наскрізь національний.

Така ж кривда діється й іншим українським поетам, твори яких наскрізь овіяні ароматом рідного краю, його втіхи й горя. Вони для чужинців незрозумілі, а часто й своїми недоцінені, коли ці свої хочуть стати на нібито якомусь загально-людському становищі.² Вже одна наскрізь оригінальна мова, вірш і загалом форма, стають на перешкоді чужому, або відчуженому критикові.

Вже Франко 1891 р. вказав був на залежність поеми Сон від Міцкевича та поезії Пушкіна «Мідний всадник». Д-р Єнзен додав ще й Дантову «Божественну комедію». Скільки таких великих та знаменитих творів впливали на невеличку Шевченкову поему, що ж з неї останеться? Вони її геть придавлять, заллють словами й думками, сторощать оригінального наміру так, що останеться:

¹ Альфред Єнзен: Тарас Шевченко. Відень, 1916. Стор. 117. На стор. 104 він пише: «Сон. — це їдка сатира, це під впливом Данте та Міцкевича начеркнений образ фантастичної подорожі з України до Петербурга».

² Великий польський поет Словацький і великий українець, російський письменник Гоголь, можуть бути прикладами.

хіба якийсь марний зліпок, якийсь конгломерат, одним словом «чужий жупан не на мене шитий». А читач нічого подібного не відчуває, читаючи *Сон*.

Хто шукає впливів, той їх конечно знайде в кожному творі, особливо більшої ваги та ще в політичному творі. А до того, тяжко не дошукатися впливів такого генія, як Данте, а коли не його, то Шекспіра або Гете. Кілько ж то поем та повістей знайдеться в світовій літературі, яких заложення не можна б зробити залежним від Прометея, Дон Жуана, Фауста й Гамлета?

Але чи це шукання впливів конечно та потрібне, коли якийсь твір являється у своїй остаточній формі, як щось нового, оригінального, коли він має якусь видиму ціль, якесь своє завдання? Чи треба мандрівку Шевченка з України до Петербурга робити залежною від мандрівки Данте по пеклі, коли Шевченко сам недавно таку мандрівку перебув і не потребував цієї ідеї позичати в італійського генія? Чи треба підсувати Шевченкові образи описів Петербурга та Петрового пам'ятника, коли Шевченко сам мешкав в Петербурзі і тії палати над Невою, і той мосяжний пам'ятник бачив кожного дня на власні очі. Може якесь слово і якийсь зворот чи порівняння й попадуться в нього, подібні до зворотів і порівнянь Міцкевича чи Пушкіна, але хіба ж кожному з нас не попадають подібні слова, звороти чи порівняння? Справа не в тому, чи в подробицях є щось подібне, а в тім, чи цілість являється твором новим, оригінальним і творчим.

А сумніву нема, що поема *Сон* є таким новим твором. Хоч би десять поетів писало про Петрову статую, Шевченко, як український поет, живучи в Петербурзі, мусів про неї написати. Він не міг мовчки перейти попри цей пам'ятник поневолення рідного краю й народу. З того ж джерела, що поема *Сон*, впливає *Чигирин* і *Сова*.

За що боролись ми з панами?

За що ми різались з ордами?

За що скородили списами

Татарські ребра? Засівали,

І рудою поливали,

І шаблями скородили,

Що ж на нині уродило?

Питається поет, на руїні колишньої Гетьманщини (Чигирин), і, ніби якийсь голос від степу, відповідає:

Уродила рута, рута, —
Волі нашої отрута.

Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Який це бур'ян, яка цвіль, калюжа, болото і яке дупло і яких у нього гадюк напущено, не тяжко догадатися, тому, хто знає, як висловлювався поет про наших перевертнів, про панів-Іродів, про тую московську отруту, про те гадюче кодро, яке скрізь по Україні кишило. Коли ж ця погань переведеться? Невже ж ми за таке добро кров свою так щедро проливали? Коли? І замість відповіді поет каже:

Спи ж повитий жидовою,
Поки сонце стане,
Поки тії недолітки
Поростуть — гетьмани!

У відновленні Гетьманщини бачив тоді Шевченко спасення рідного народу.

У Сові доторкається він тієї рани, яка його так дуже боліла, тобто тодішньої мілітарної системи в Росії. Убога вдова має сина, одинака. Це її вся любов і надія.

І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила,
Щоб і воно — удовине —
До школи ходило.

Виріс син, гарний, розумний, добрий. Вже й женитися пора. Аж нараз — стали хлопців у кайдани кувати.

І, як звичайно тоді бувало, у кого сила й гроші, у того й правда. Кожний викрутиться, а

У вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Осталася самою. Стара, немічна, тяжким горем при-
бита. Пішла в найми. За кусок хліба жидам воду носить.
Та й того, кажуть, не вартує. Прогнали... Прийшлося —
Христа ради просити... А його нема!.. Коли ж він прийде?
Мусить прийти... І вийшла за село, сіла на вигоні й ди-
виться в поле на дорогу, чи він не йде.

І світає, і смеркає,
А москаля — її сина —
Немає, немає.

Ці твори мають окреме, переломове місце в твор-
чості Шевченка і українській ідеології. Український ро-
мантизм, сантиментальне ідеалізування народного жит-
тя, виключно малярський ефект в поглядах на нашу ми-
нувшину, чим далше, тим більше стане усуватися на
задний плян, а наперед висунеться бажання розкрити
правду, хоч би вона була не знати як болюча, хоч би при-
йшлося назвати передових людей «п'яними», хоч би бу-
ло треба своїм таки людям кинути в лице таке обридливе
слово, як варшавське сміття або грязь Москви. Нема ра-
ди, нема спасення без правди!

Що й нові російські твори, оповідання з життя про-
стого народу в російській державі, що й зміна напрям-
ку в писаннях Гоголя причинилися до такого звороту в
Шевченка, це можливе, але наймогутніше впливало на
нього тепер, як передусім, життя. Тяжко знайти поета,
який так безпосередньо відзивав би на зовнішні вражен-
ня, якого твори були б неначе артистичним відгуком жит-
тя. Тому вони й роблять іноді враження нарисів, імпро-
візацій, поетичник нотаток. Це вже прикмета його артис-
тичної майстерні, його духової кузні, яка так, а не інак-
ше виконувала свої архитвори. Дорогоцінний метал ви-
ливавсь іноді без форми і застигав скоро так, як цього
бажав дух поета.

Дня 22 березня 1845 року скінчив Тарас Шевченко науку в Петербурзькій академії мистецтва й одержав диплом *свобідного художника*. На другий день, цебто 23 березня, він писав до Якова Кухаренка: *Отамане. Я сьогодні покидаю Петербург. Буду літом у Таганрозі, то будь ласка, напиши до мене, як там шлях найти до твого гнізда*. Листи просить Шевченко слати до села Маріївського, Миргородського повіту. 24 березня рушив з Петербургу на Україну.

По дорозі він посупив до Москви, де побачився із своїм другом Щепкіним та з істориком проф. О. Бодяньським, якого прохав ще передше в листах, щоб він komponував йому текст до видів України. Значиться, Шевченко відвідував Україну з окремим, особливим наміром рисувати нашу старовину, тих *свідків слави, дідівщини*, до яких відносився з такою любов'ю. Ще перед святами приїхав до Києва; а звідси через Васильків, Білу Церкву й Лисянку прибув на свята до Будищ.

Скільки історичних споминів мимохіть пересунулося перед очима поета і яким контрастом являлися вони супроти буденного, дійсного життя.

Цілий травень подорожував Шевченко далі по Звенигородському та Канівському повітах, відвідуючи знайомих та рисуючи. За весь той час, аж до осені 1845 р. не писав нічого. В його голові збиралися матеріяли до творів, які постали того ж року в осені.

У Києві зійшовся поет з гуртком патріотичної освіченої молоді (Куліш, Максимович, Пильчиків, Андруський, Білозерський та інші), яка була перейнята визвольними кличами, особливо кличами визволення народу з кріпацтва. Вона заходила нести ці кличі й проповідувати їх між українськими панами. Вже ця одна ідея мусіла зближити нашого поета до гуртка «україністів», як пізніше уряд назвав членів цього гуртка.

З одного боку, старші знайомі, відомі українські пани, з другого — ентузіястична молодь, це була сфера, до якої тепер попав Шевченко. Що така атмосфера вплива-

ла на фомування історично-суспільних поглядів молодого поета — це певно. У його духовій роботі протягом весни і літа 1845 року велася перебудова, йшли приготування до нових праць, до інших, як передше, творів. Дрібних, ліричних віршів він тепер не пише. Немов відпочиває й набирає широкого віддиху до більших творів.

Осип Бодянський

Покищо заходиться, щоб у Києві знайти собі прожиток. Знайомі стараються примістити його при «коміссі і для розбора древних актов», що зорганзувалася в столиці України перед двома роками (1843), а до якої належали знайомі поета: Максимович, Юзефович, Іванішев, Селенін і другі. В круг праці тої комісії вхолила також опіка над археологічними й історичними пам'ятниками українського минулого. Шевченко, як відомий тоді артист маляр, являвся для неї дуже бажаним співробітником.

Поки робилися ці заходи, Шевченко рушив на лівобережну Україну, провідати деяких своїх знайомих. Був також у Ромнах на славнім ярмарку, де можна було зустріти багато людей, мов на якомусь карнавалі. Тут і справді приглянувся поет до тодішнього панства.

Богданові руїни в Суботіві. Акварель.

В серпні їздив Шевченко по Переяславському повіті і в Переяславі познайомився з лікарем і професором духовної семінарії, Козачковським. В листопаді дістав наказ генерал-губернатора Бібікова, їхати на Полтавщину «для деяких досліджень». Бібіков наказував йому довідатися, які є по Полтавщині могили, давні руїни і взагалі останки життя й історичних подій і, коли можна поробити з них малюнки. Здається, що Шевченко не дожидав цього приказу на письмі, лиш знаючи, що він буде даний, поспішив у дорогу, робити любе діло.

Здається, наперед відвідав Густинь і Густинський монастир, а далі подався до Дехтярів і Переяслава. Тут він прибув у жовтні, трохи хворий, а лічив його Козачковський. Подужавши, він віддав увесь свій час малюванню видів з переяславської старовини. З Переяслава їздив до Андруш, Трахтемирова, Монастирища, Потоків, Василівки й Вюнища. Всюди промовляла до нього старовина, коли не будівлями та руїнами, то історичними па-

м'ятками. Добутком тої мандрівки були численні нові твори.

І так: у Миргороді постали дві поезії — *Не завидуй багатому* та *Не женися на багатій*, в Маріїнськiм *Єретик*, або *Іван Гус*, та одна з більших поем, *Невольник*, в Переяславi *Наймичка* і *Кавказ*, у Вюнищах *Посланіє*, *Холодний Яр*, *Псалми Давидові*, *Минають дні*, вкінці знову в Переяславi, під враженням тяжкої недуги, *Заповіт*.

І з огляду на число і на вартість творів, рік 1845 являється найпліднішим і найвартіснішим у житті поета. Перегляньмо ці твори.

Коли не числити двох коротких віршиків, *Не завидуй багатому* й *Не женися на багатій*, то на чолі великих творів 1845 року стоїть *Єретик* або *Іван Гус*, поема, у якій Шевченко виступає в обороні чеської національної віри, Гуситизму, та її творця Івана Гуса, котрий за свої переконання потерпів смерть на кострі в Констанці, році 1415. Імпульс до написання цієї поеми дала Шевченкові мабуть його гостина в Осипа Бодянського, в Москві, 1844 року. Бодянський перекладав на російську мову Шафарикові «Слов'янські старинности», які 1844 року вийшли також в перекладі Баньковського на польську мову. Оба земляки, поет й історик, говорили про слов'янське питання і не могли не спинитися на такій видній постаті в слов'янському світі, яким був тоді Шафарик. Від нього перейшли мабуть на відродження чеського народу та на його історію. Шевченкова увага спинилася на одному з найбільших чехів, на Яні Гусові, якому він і віддав честь у своїй poemі.

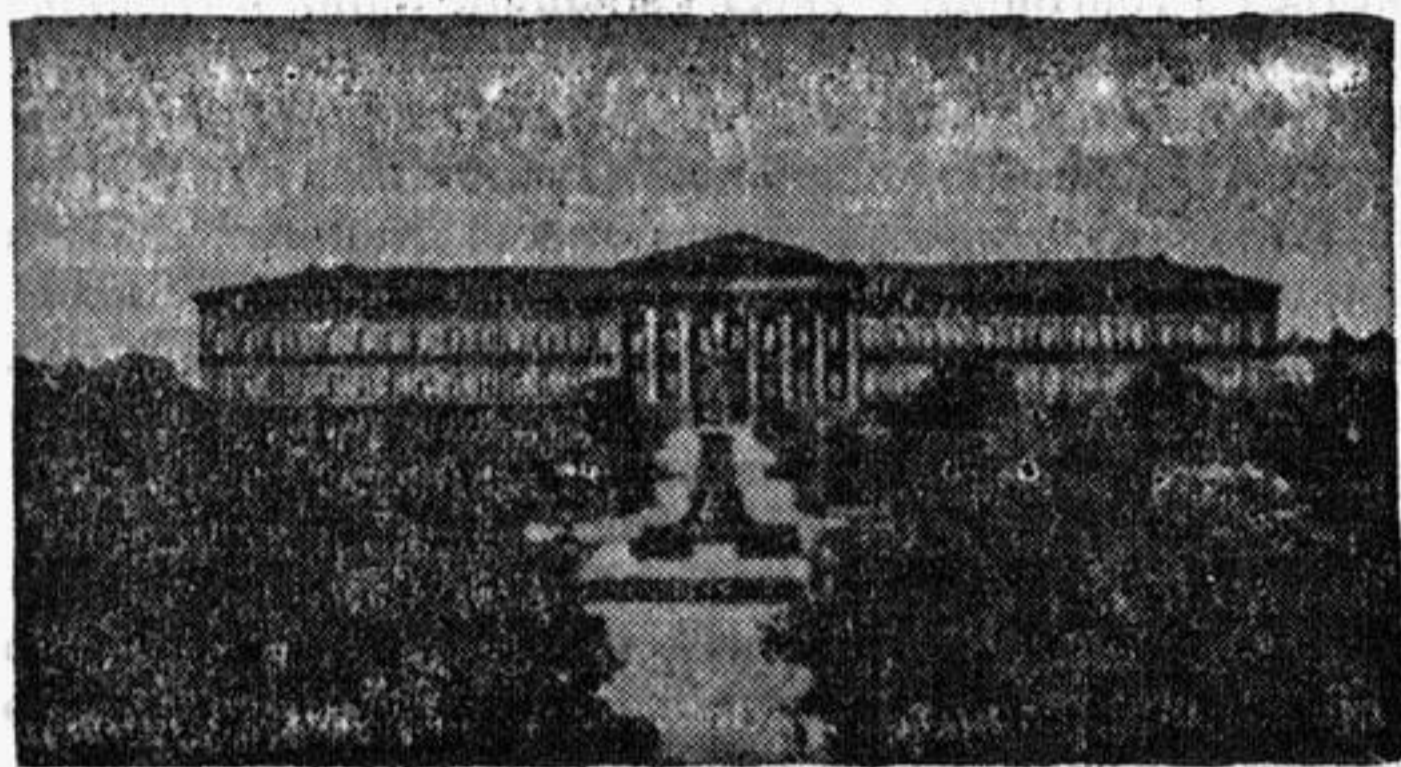
Поема присвячена Шафарикові, з чого видно, що Шевченко вже тоді став дивитися поза границі російського слов'янофільства, зачеркуючи для своїх слов'янолюбних ідей дуже широке коло. Та ще видно з поеми що Шевченкове слов'янофільство тісно зв'язане з вільнодумством, з охотою

Розкуватись — одностайно,
Односердно стати
За Євангеліє правди,
За темнії люди.

Шевченко зживався із героями своїх творів, він і Гуса утотожнює з собою.

Поборюсь!
За правду Бог! Да совершиться!..

Так каже Гус, а читач чує, що це говорить Шевченко про себе: «Поборюсь за правду!»! У поемі Шевченко виступає на бій проти брехні, проти того суспільного та політичного устрою, який построєно на кривді та неправді. І коли він кінчить свою поему про чеського апостола волі словами: «Поstrівайте, — он над головою, старий Жижка з Таборова махнув булавою!» — то читач чує, що поет говорить це не тільки за чеський, але й за свій нарід. Поstrівайте, недолюдки, прийде час, як підростуть недолідки гетьмани і над поневоленим українським людом махне булава визволення.

Університет св. Володимира (тепер Т. Шевченка) в Києві

Івана Гуса не можна назвати викінченою епічною поемою. Бракує їй історичного, добре простудіованого підкладу. Стрічаються навіть грубіші похибки з того боку. (Гус не роздер папської буллі; на Собор до Констанци прибули не всі три папи, бо це було неможливе, а лише один, Йоан XXIII і т. д.).

На цю поему треба дивитися, як на поетичне дружнє посланіє українського молодого поета до дружнього чеського народу, посланіє із словами віри й любови, із надією, що правда побідить, хоч би її на кострах вороги наші палили. Шевченко тільки в прозі вмів спокійно розповідати, вірш, поривав його звичайно з собою, мов розбурхана хвиля і він, за нечисленними винятками (прим. «Наймичка»), не дав епічних поем, в європейськiм розумінні цього слова. В побутових й історичних питаннях у маляра і співака брав верх суспільний і політичний діяч, апостол нового життя, реформатор. Так і тут.

Та це не обнижує вартости поеми *Іван Гус*. Як політичне посланіє вона являється дуже оригінальним твором, повним сили й й могутнього, широкого вислову. Такі частини як: «Кругом неправда і неволя» належать до найсильнішого, що в українській мові було написано.

Зовсім друге: *Невольник*. Це поема, у якій ідилічне в'яжеться з трагічним у якесь своєрідне одно. В *Невольнику* повно малюнків, і то роблених дуже ясними і чистими красками, з нашого давнього побуту, прегарні типи старого козака й української хуторянки, дуже живі жанрові сценки. А попри це в розмові старого козака з плеканцем Степаном, бринить щира туга за давнім козацьким духом, який раннім туманом розвіявся по степу, й пробивається тихий докір, що суспільність забула живі «мисліте» і що вона, не по молодецьки, а якоесь по чернечому «харамаркає». В ідейнім заложенні твору бачиться поділ нашої історії на добу славних дідів, поганих батьків, та маленьких онуків, поділ, який Шевченко не раз згадує в своїх творах. Поема цікава також своєю вставкою «Думою», у якій молодий кобзар-Шевченко хотів ударити в тон давніх козаків-кобзарів. Чи потрапив? — можна різно відповісти, але, що чув духа дум краще ніж усі, що під них підроблювалися, це певне.

І тут, як у поемі *Іван Гус*, деякі історичні похибки (хронологія подій) і тут, як там велика простота й щирість.

Оттак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —

Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, — усе взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ Божий
В путо закували.

Дивно стає, як можна таку трагічну думку висловити так просто, щиро, без сліду якогонебудь патосу. Простота і щирість — це прикмети Шевченкових творів. У нього головна справа — це зміст, а зовнішній вираз це менше важлива справа.

Найчільнішим твором 1845 року являється *Великий льох*. Певно, що й при цій Шевченковій поемі, як і при кожній іншій, можна би шукати за джерелами по цілій світовій літературі, але, хто знає добре твори нашого генія і його життя, хто розуміє його вдачу й неначе бачить його духову кузню, той певний, що його твори витікали не з поем і книжок чужих авторів, лиш власних переживань. Це було головне і певне джерело. Шевченко писав те, що пережив, чим ширше перейнявся, тим глибше запало в його душу. І на прогнанні, коли мав нагоду писати російською мовою, він не брався до перекладів, ані переспівів та перерібок, лиш перетворював прозою свої власні колишні поеми та писав повісті, основані на власних переживаннях.

Як у *Сні* дає нам Шевченко поетичний образ своєї поїздки з України до Петербургу, так *Великий льох* являється з огляду на стрічу поета віч-на-віч з українською старовиною, того оглядання і рисування руїн та могил, того дотику його теплої руки до зимної, тріхлої домовини, де похоронена наша минувшість. Шевченко здавна прислухався до голосу могил і руїн і в містерії *Великий льох*, промовив до нас образами й візіями, які вони йому навіяли.

Драматична поема польського поета Адама Міцкевича, «Дзяди», у якій також виступають покутуючі душі,

могла мати деякий вплив на Шевченка, але сама ідея виникла з глибоких переживань нашого поета. Уявім собі генезу *Великого льоху* так: Поет здавна цікавився могилами та руїнами, був навіть свідомий якогось дивного прив'язання до цих німих свідків живої давнини. Тепер йому веліли розглянути їх ближче й змалювати. Їздив, слухав оповідань, рисував — і мимохіть в'язав минуле з теперішнім. Народня легенда про великий Богдановий льох дала останній товчок і, між 16 і 21 жовтня 1845 р. у славнім городі Миргороді являється *Великий льох*.

Шевченкові рисунки: Богданова церква та Богданові руїни в Суботові скріпляють цей погляд.

В селі Суботові, колишньому хуторі Богдана Хмельницького, є два підземелля, так звані Богданові льохи, великий і малий. Нарід оповідає, що там схоронені скарби великого гетьмана і що тоді, як москалі розкопають льох, станеться в Україні щось незвичайне.

Ото ж москалі зібралися розкопувати Богданові льохи. Знали це три душі, сіли на похиленому хресті Суботівської церкви і дожидали, бо так сказав Петрові Бог, що як москалі розкопають Великий льох, тоді їх впусдо неба. Перша душа, це дівчина-відданиця Прися. Вона гралася з Юрасем гетьманенком і бувала в гетьманських палатах, але тяжкий гріх вз'яла на душу, перейшла гетьманові вповні дорогу, коли він їхав до Переяслава присягати Москві. І зате її тепер сестрички не пускають до раю.

Друга душа — це бідна дівчина, яка напоїла коня цареві Петрові, в Батурині, коли він по зруйнуванні цієї гетьманської столиці, вертався до Москви. За це вона й досі літає над козацькими степами, не знаючи, за що її карають. *Мабуть, що всякому служила, годила, що цареві московському коня напоїла.* Третя душа, — це Канівська дитина, якої гріх такий, що вона всміхнулася, побачивши тую пишну галеру, якою їхала цариця Катерина до Канева по Дніпрові. Вона була малою дитиною і не розуміла, що тая цариця — лютий ворог України, голодна вовчиця. А за це й досі її не пускають до неба.

Смеркається і душі відлітають до Чути, а там буде чути, що робитимуть москалі з Богдановим льохом. А тим часом надлетіли три ворони: українська, російська і польська та сіли на маяку в лісі. Українська хвалиться, що спалила Польщу з королями, але й козаків не пощадила. Наймала їх, продавала й думала, що у війнах Хмельницького винищить їх до решти. Та вони, погані, за Мазепи знову віджили. Але вона їх даліше мордувала, в Батурині, в Фінляндії, на Орелі та на Ладозі — скрізь, де лиш була нагода. Та, що вона й не робила, як їй на підмогу й не спішилися москалі та інші вороги. Україна осталася не зруйнованою, а цієї ночі мають там родитися близнята, один, як Гонта, а другий — зрадник за-проданець, який стане катом до помочі.

Польська ворона — це хвально. Вона величається, що «в Парижі була з Радзивилом і Потоцьким, три злоті пропила».

Третя, московська, величається своїми указами, тим, скільки душ вона передушила та характеризує себе словами: «С татарами пошутила, с мучителем покутила, с Петрухою попила, да все німцам продала».

Але всі три вони згідні в тому, що нового Гонту, українського Івана, треба унешкідливити; треба йому чинами скрутити руки, залляти очі розтопленим золотом, а коли й це не pomoже, замучити його всіма злами і муками. Але українська ворона наприкінці каже, що його треба поховати, поки сліпі люди, а то буде пізно.

З тим і розлетілися, а прийшли три лірники — один сліпий, другий — кривий, а третій — горбатий. Почули, що до розкопування Богданового льоху в Суботові зійдеться багато люду, то вони прийшли співати мирянам про Богдана. Побачили понаставлювані фігури і пояснюють кожний по своєму, чому їх понаставляли москалі. А покищо, сіли під берестом, щоб відпочати та покріпитися, а там, щоб і поспати.

День великий,
Ще будем співати.

Заснули. А між тим, москалі докопалися до черепка, гнилого корита й кістяка в кайданах. Ісправник трохи

не сказився, що нічого, як побачив, не міг взяти, а побачивши лірників і довідавшись, що вони прийшли сюди, щоб співати про Богдана, казав їх по московському випарити.

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не розшукала.

Такий зміст Шевченкової містерії. Бачимо, що будова *Великого льоху*, добре обдумана й старанно переведена. З того боку Шевченкова поема нічим не нагадує Міцкевичових «Дзядів», котрі мають свобідну архітектонічно невикінчену форму новітньої драми.

Із змісту *Великого льоху* бачимо, що Шевченко у своєму вертепі, побутованому біля Суботівської церкви, не посуває куклами, виструганими й прибраними на подобу реальних людей, тільки орудує алегоріями: три душі, три ворони, три лірники. Щойно наприкінці, немов якусь інтермедію, дає реальну, гумористично трактовану сценку з ісправником, котрий являється на подобу карикатурної вертепної смерти, яка приходить і всіх розганяє із сцени. Ціла тоді будівля поеми складається: 1. з коротенького вступу, неначе з сценічної декорації (таблиця з написом в Шекспірівському театрі), 2. з властивої містерії (три сцени; душі, ворони, лірники) і 3. з закінчення, виведеного на взір інтермедій. У властивій містерії поет орудує алегоріями.

Алегорії може кожен по своєму з'ясовувати і поки сам автор не дасть нам якогось ключа в руки, годі певно сказати, котра розв'язка правдива. Такий ключ, на мою думку, дає нам Шевченко у вірші *Суботів*, написаним того самого дня, коли викінчено *Великий льох* (21 жовтня 1845 р.) і на тому самому місці (Миргород). Він, немов, боїться, що його містерія не досить зрозуміла і тому у вірші *Суботів* висловлює свою політичну думку. Для нього церква, яку збудував Хмельницький в Пере-

яславському договорі, це церква-домовина, гріб України. Хмельницький думав, що в тій церкві будуть молитися москалі й українці, ділячися спільним добром. А вийшло не те, бо москаль не ділиться добром і лихом, лиш лупить з України останню шкуру; навіть не щадить могил, розриваючи їх і шукаючи грошей.

Але Шевченко вірить, що ця церква-домовина, це-то Переяславський договір, розвалиться і що з-під неї встане вільна, самостійна Україна, яка розвіє тьму неволі, засвітить світ правди і дасть змогу своїм дітям помолитися на волі. Це провідна ідея, ключ, яким попробуємо відчинити містичний твір Шевченка.

Три душі, (відданиця, дівчина й дитина) покутують за це, що прогрішилися супроти самостійної України. Перша тим, що вповні перейшла дорогу Хмельцькому до Переяслава, друга, — що напоїла Петрового коня, а третя, що всміхнулася, коли Дніпром плила золочена галера цариці Катерини другої.

Значить — поет вибрав три рішачі моменти з нової української історії, коли важилася судьба нашої незалежності, народної і державної, і приглянувся, як на-рід поставився до своєї справи, Нарід (селянство) пішов назутріч намірам Хмельницького (перейшов йому шлях з повними коновками), напоїв коня Петрові, коли він вертав із зруйнованого Батурина (тобто не піддержав заходів Мазепи про відбудування української держави), а вкінці до золоченої галери Катерини, до її русифікаційної полтики віднісся з дитячою нерозумною усмішкою.

Значить: три душі — це гріхи трьох поколінь українського простонароддя. Чому поет вибрав три душі жінок, а не чоловіків? Тому, бо нарід прогрішився не у віці своєї чоловічої зрілості, а, так сказати б, жіночим розумом, а навіть, через свою непросвіченість, немов у дитячому віці. Перед ними не зачинено дверей до раю, їх тільки до митарства наразі не пускають, кажуть літати над козацькими степами доти, поки москаль усе позабирає, коли розкопає «Великий льох». На цьому місці треба нам спинитися, щоб зрозуміти Шевченка.

Москаль, замість по приятельському ділити з козаком добро і зло (як сподівався Хмельницький), забирав

усе від нас, грабував нас, а тепер і могили розриває, шукаючи грошей. Нехай бере! Чим гірше, тим краще, бо колись таки станеться те, що мусить статися, пробудиться свідомість народу — настане момент протесту. У «Великім льосі» поховав Хмельницький не свої маєтки, а свідомість національної самостійності, Переяславський договір угасив пожежу, яка зайнялася в Україні, затишив велику бурю народного гніву, помсти і завзяття. Москва своїми насильствами, грабежами, своїми русифікаційними і централістичними безправ'ями доведе до того, що нарід знову повстане, знову розбудиться його самостійницька свідомість — буде розкопаний «Великий льох» України.

Щойно тоді історичні гріхи нашого простонароддя знайдуть своє прощення і три душі підуть до раю. Друга трійця — це три ворони: українська, польська й московська. Вони себе вже при першій появі задовільно характеризують. Українська — іронічним висловом про Хмельницького (крав Богдан крам¹), польська — хвальбою, що вона була в Парижі, а московська напів загадочною, напів п'яною пісенькою про козу й чорта.

Українська ворона найбільше говорить, польська більше на паву подобає, а московська коротко збирає свої заслуги, подаючи три періоди російської історії: татарський, Грозного і Петра I. У всіх їх одна думка: здавити всякі добрі змагання народів, та закріпити на своїх територіях панування кривди та насильства.

Кого ж вони представляють? Нікого іншого, як тих, що ми їх привикли прозивати круками та воронами: реакцію, прямий консерватизм, охоту здавити всяку нову думку, новий розгін правди і волі в країні. Ті ворони, це неначе злі демони трьох слов'янських народів, які ніяк не можуть звести між собою поррахунків, а через те в кожній країні, в себе дома, не можна запровадити нового, кращого ладу.

Як три душі покутували за гріхи темного народу, то три чорні ворони кракають в імені верховодячих сфер, польського можновладства, українських старшин і мос-

¹ Тобто волю України, яку продав злодіям.

ковського боярства й чиновництва, які з огляду на не-просвіченість всіх трьох народів мали головний вплив на їхнє життя-буття.

Всі вони бояться якогось Івана месника, котрий має прийти на світ, тоді, як розкопуватимуть Великий льох. Але разом з ним вродиться його брат-близнюк, Іван зрадник, що піде рука-в-руку з катами.

Цей Іван, — це наймістичніша постать в поемі. Ми знаємо, що Шевченко ждав апостола правди і науки, що він і поза Уралом блукаючи, шукав пророка, що були в нього бажання, щоб явився якийсь новий український Мессія. Можливо, що цього нового Мессію має тут на думці поет. Але він боїться, щоб разом з таким чоловіком не прийшов на світ якийсь новий запроданець, в роді Тетері, Сави чи Брюховецького.

Три ворони у тому згідні, що того нового Івана треба зробити нешкідливим, всякими способами, доки на-рід не прозріє і не піде за ним. Третя трійця, це лірники: сліпий, кривий і горбатий. Хто вони такі? Чи не наша інтелігенція, учені і письменники Шевченкових часів? Тут Москва розкопує Богдановий льох, а вони йдуть гробокопателям до праці приспівувати; вони несуть на московський базар українські пісні, оповідання, працюють на хосен ворога — ради хліба, ради заробітку.

Оттут берест, посідаємо, поїмо, що є в торбині, та переспімося... А праця для рідного народу?.. День великий, ще будемо співати...

Не трьох, було нас, а багато, дуже багато лірників, сліпих, кривих і таких горбатих, що їх навіть домовина не могла випростувати. Який влучний, який невмирущий символ!

А Москва таки копає. Ісправник піклується, щоб хтось не помішав, спроваджує мордате начальство, кричить, вештається. Це знову характеризує працю чиновництва в Україні. І докопалися, — але до чого? До черепка, гнилого корита й кістяка в кайданах. Що це знову за добро? Це ті частини українського народу, що пішли під московську владу. Це ті зрусифіковані україн-

ські пани, генерали, ті дворяни-собачники, трухло нашого минулого: кістяки в кайданах.

Закінчення містерії має в собі щось пророчого. Незабаром сталося дійсно, щось таке, що описав Шевченко наприкінці *Великого льоху*. Не одного з тих, що приспівували москалям при їхній роботі, випарено в московській бані прохолоді. Не один з українців, які зрікалися ідеї самостійності й державної незалежності, обмежуючи своє українство до етнографії, до народної пісні й мови — діждався несподіваної нагороди. Навіть «тоже малоросів» не щадив московський режим.

Великий льох був новістю в нашій літературі і з боку форми і з боку змісту. Поет підібрав драматичний діалог на взір давніх містерій і таким способом усунув набік ці монольоги, поуки і гадки, які прямо від себе залюбки впдітав в епічне оповідання в *Гайдомаках*. Що ж торкається змісту, то бачимо у поемі *Великий льох* пробу синтетичного зіставлення поглядів на взаємини України, Польщі й Росії, стремління — поставити українську ідеологію на ширшому ґрунті.

Критика ставилася до містерії *Великий льох*, так би мовити, з резервою. Рішучого суду про її стійність довгий час годі було почути Драгоманів у своїй статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» тільки злегка доторкається цього замітного твору Шевченка.

Він каже, що Шевченко у *Великому льоху* показує себе ворогом Богдана Хмельницького, який «присяг Москві» і прихильником Мазепи, вояків якого «порізала Москва» в Батурині і під Полтавою, а найбільше «славного Полуботка», який в *Історії Русів* малюється, як останній Катон козацької республіки.

Що Шевченко з усіх гетьманів найвище ставив Мазепу, це виявилось також на слідстві Кирило-Методіївського братства, але, щоб він був ворогом Хмельницького, того сказати не можна. Шевченко критикував тільки нещасливий крок батька Богдана, його Переяславську угоду, але він не міг забути його побід, його великих визвольних старань.

Дальше наводить Драгоманів, що Шевченко у поемі *Великий льох* пропонує народження нового Гонти, який розпусить волю по всій Україні і що тут виступає він «ясним сепаратистом». Відносно загальної вартости поеми, Драгоманів обмежився тільки до одного закиду, а саме, що Шевченко зійшов тут на проґривну поезії алегорію. Чи цей закид стійкий, — осудить сам читач.

В останніх літах ця поема стрінулася з іншою, більш прихильною оцінкою. І так, д-р Єнзєн називає поему твором глибоко оригінальним, навіяним містиккою та основаним на народних повірях. Він каже, що цей надзвичайний твір, який Шевченко назвав містерією, хоч і має в своєму пророчому тоні і в таємничому настрої деякі відгуки «Дзядів» Міцкевича і польської «української школи», то все ж таки його оригінальність безперечна, бо він виходить із старого українського переказу.

Найосновнішу розвідку про *Великий льох* написав д-р В. Сімович. Він пробував з'ясувати значення алегорій та пояснити провідну думку поета. Додав також цінні літературні й історичні пояснення.

Великий льох, твір оригінальний, добре обдуманий і старанно викінчений. Оригінальний думкою і формою. Думкою про незалежність і волю України, які скриваються у свідомості і незіпсутності широких кругів нашого простонароддя. Хох московський лад в Україні розкопав малий льох Хмельницького (тобто здеморалізував наше панство, а частинно й інтелігенцію), то докопався в ньому тільки до черепка, гнилого корита й до кістяка в кайданах, а «великий льох», тобто свідомість своєї окремішности, бажання волі й незалежности в широких кругах народу осталися неткнутими. На цей скарб покладає поет свою сильну надію, надію, «що встане Україна і розвіє тьму неволі». На народній свідомості, він спо-

Д-р Василь Сімович — *Великий льох* Т. Шевченка з передмовою й поясненнями. Відень 1915.

діється, буде збудована нова церква (вільна Україна), а стара Богданова церква (Переяславська угода) впаде.

Неначе доповнення *Великого льоху* являється того самого дня вірш *Суботів*, який кінчиться сильним акордом надії, що

Церква домовина
Розвалиться, а з-під неї
Встане Україна,
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невільничі діти!

Тою «церквою домовиною» називає поет ніщо інше, як Переяславську угоду, яка ґрунтувалася на фальшивій вірі, що москаль буде ділитися з козаком добром і лихом. Шевченко вірить, що ця домовина порохом розсиплеться і що Україна виб'ється на волю і заживе, як самостійна держава.

Від цих великих політичних творів переходить поет в *Наймичці* в країну чистої штуки, коли можна до творів Шевченка приложити цей модерний термін. Чиста штука, — бо дійсно *Наймичка* являється чимсь так чистим, ясним, білим, мов статуя з карарійського мармору. Це наче старша сестра *Катерини*, яка покутує свій гріх не під ледом, а в тихій, святій саможертві. Апотеоза материнської любови, один з найгарніших малюнків української жінки, твір писаний в євангельському настрою, без злости, злоби, без усякого людського гріха. Архитвір!

Зовсім в іншому настроєві написаний *Кавказ*, присвячений Якову де-Бальмін, зукраїнщеному потомкові французької, панської родини, приятелеві Шевченка, що погиб в бою проти черкесів. Увагу поета на долю кавказьких гірників звернув був його приятель Яків Кухаренко. Війна, яку провадила Росія на Кавказі від 1843 року, заставила його приглянутися ближче до тих людей, які так хоробро боронилися перед російськими ширителями культури, а смерть друга дала останній поштовх до написання цього плямистого обжалування російської нахабности. Стаючи в обороні нещасливих черкесів, Шев-

ченко боронив волю перед насильством, виходив на бій проти царату. Невмирущий образ Прометея ставав його власним символом. *Кавказ* — це початок українського прометеїзму.

Кавказ, як артистичний твір — несучільний. Початок має повагу якоїсь релігійної псалми. Друга частина (від *Чурек і сакля* до *По закону апостола*) це бистра струя, мов полин гіркої іронії, третя (від *По закону*), ніби громи, які кидає проповідник на своїх злочинних слухачів, остання ж (*І тебе загнали, мій друже єдиний*) сердечна, щира лірика. Звести такі далекі від себе почуття і настрої в одну згармонізовану цілість неможливо. *Кавказ* вибухає перед читачем, як вулкан, що з нутра кидає раз полумінь, дим, сірку, то знову гарячу ляву, в якій стовпились різні елементи.

По силі вибуховості та безпосередності *Кавказ* не має рівного собі твору. Ця поема валить, торощить, палить, вбиває іронією, морозить правдою, сліпить блискавками порівнянь, поки в сердечнім спомині друга не знайде кінцевого тихого акорду. Зовсім виїмкова річ...

Менше сили, більше зрівноваження та спокою має політично-дедактична поема *До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх...* Шевченко звертається тут з докорами до своїх земляків за це, що вони удержують кріпацький устрій, що не люблять рідного краю, що на чужині шукають для себе вдоволення, значить, не творять власної культури, що не вчаться так як треба, що не мають свого власного погляду на рідну справу, що фальшиво інтерпретують історію власного народу, що гірше від ворога розпинають свою власну матір. А на кінці три припоручення: вчіться, пізнайте правду і обніміть найменшого брата, або, іншими словами: просвіта, наука і братерство, це ліки на нашу тяжку національну недугу. В поемі є місця великої поетичної сили, є вислід енергічної праці ума, є охота послужити добрій справі — та менше в поемі краси.

Холодний яр (оборона Гайдамащини), *Маленькій Мар'яні*, *Псалми Давидові* — прегарна думка. *Минають дні* — поетичний огляд. *Три літа*, і політичний тестамент

Заповіт — доповнюють багату і дорогоцінну спадщину, яку Шевченко з 1845 року оставив своєму народові.

Заповіт став майже політичною програмою українського народу, доповненням національного гімну «Ще не вмерла Україна», котрий помилково теж приписувано Шевченкові. *Заповіт* був написаний під враженням недуги, перебутої в Переяславі. Перша строфа — це прохання, щоб поета поховали серед степу, на могилі, звідкіля було б видно Дніпро й було б чути його гнівливо-сумовитий рев. Там не тільки його тлінні останки, але й душа так довго вітатиме, як довго не визволиться нарід. Тільки тоді він покине і лани, і гори, і полине до самого Бога. Поки це не станеться, він не хоче вірити, щоб Бог був і міг дивитися на таку кривду, яка діється українському народові. Тож: поховайте мене, а самі вставайте на те, щоб кайдани порвати і щоб окропити волю ворожою «злою» кров'ю (тільки — злою!).

На правдиві поминки поета прийде пора, коли у сім'ї великій, вільній, обновленій, серед миру, коли втишиться розбурхане море визвольної боротьби, коли люди стануть говорити незлобним, тихим словом братерства, любови і згоди...

За того півтора року, як Шевченко покінчив науку і відвідав Україну, він дозрів, виріс і розвинувся над всі сподівання. Такого поета не було досі в Україні — це розумів кожен, це й він сам мусів розуміти.

Це вже не був український кобзар, що оспівував недолю й славу рідного краю, а пророк, який прийшов благовістити любов, правду і згоду.

Так на нього й дивилися тоді. Його вірші переписували свої й чужі, вчилися їх напам'ять, були й такі, що вчилися української мови, щоб читати та розуміти твори Шевченка. На жаль, багато творів Шевченка могли тільки тайно поширюватися між близькими та знайомими поета. Були це переважно нецензурні твори, як нецензурною була тоді в Росії правда.

VII

Саме тоді, як Шевченко став на вершці своєї творчості і промовив огненним словом, немов післанець з не-

ба, в Києві склався гурт молодих людей, переважно студентів, які поклали собі завданням ширити визвольні та братолюбні ідеї¹. Визволити нарід з кріпацтва, просвітити його, показати правду й довести до того, щоб утворилася велика слов'янська спілка, у якій кожний нарід мав би своє самоурядування, а всі разом творили б одну велику, кріпку й поступову державу. Це в говному нарисі є програма Кирило-Методіївського братства.

Батьком цього тайного товариства був, пізніший славний історик, Микола Костомарів, який в серпні 1845 р. перейшов з гімназії в Рівному вчителем до І гімназії в Києві, а літом наступного року став професором історії в Київському університеті.

Сам не тільки вчений, але й поет, зібрав довкола себе гурток молодих ентузіястів, романтиків, людей, що хотіли робити щось доброго. Між ними були: Микола Гулак, який недавно скінчив університет і готувався до магістерського іспиту, його свояк Навроцький, Василь Білозерський, Дмитро Пильчиків, дідич Савич, а також студенти: А. Маркович, Андрусський, Посяда, Тулун, а також пізніший товариш Шевченка, славний письменник Пантелеймон Куліш. Кружок мав статут і правильник зредагований М. Костомаровим. Статут був наче начерком конституції нової загально слов'янської держави-

¹ В Києві був недавно оснований університет, другий в Україні, де було багато інтелігентних студентів, українців, росіян і поляків. Тут здавна домінувала вільнодумна атмосфера. Ще в 1818 р. постала в Києві масонська льожа *Об'єднання слов'ян*. У 1823 р. організується тут *Союз об'єднаних слов'ян*. Члени цієї організації, переважно офіцери, обов'язалися займати важливі державні становища і добувати права для народу, починаючи від знесення панщини. Вони вславилися своїм реводюційним виступом 14 грудня 1825 року і були прозвані Декабристами. Головні їх ешли були в Київщині та на Поділлі.

Вони мали невдалий наступ на Петербург і слідував строний присуд. П'ятьох повішено, а інші мали тяжкі муки в Петропавлівській кріпості. Деякі вірші одного з них (Рилієва) були українського змісту і це був той кривавий спомин, який не минув безслідно. Часи, проте, погіршилися. Цар стояв на вершці свого деспотизму. Надходив 1848 рік.

спілки, а правильник, між іншим, постановляв, що кожний член, приступаючи до товариства, присягає присвятити всі свої сили для здійснення програми і коли б він попав до рук гонителів, то не видасть своїх товаришів.¹

Братчики носили перстені зі словами: «Кирило і Методій, січень 1846 р.» і мали свою печатку з написом: «пізнайте правду, а правда визволить вас».

Пантелеймон Куліш

Микола Костомарів

Вже 5 точка статуту говорила про обов'язкову науку для народу, тим більше, що тільки освічені люди, на думку братчиків, могли брати участь у вирішуванні громадських справ, а 8 точка містила постанову про поширення грамотности. В тій цілі Маркович мав видавати українською мовою «Сільське читання» для народу. За співробітників зголосилися були: Гулак, Куліш, Костомарів й інші. Гулак звертав особливу увагу на оснування народних шкіл та на видавання популярних книжок

¹ С. Єфремов. Шевченко. Київ, 1914 р. Стор.: 13, 14 і 215.

для народу. У Куліша знайдено навіть готову заяву до царя в справі дозволу на це. Куліш оповідає в «Хуторній поезії», що була думка проповідувати серед українських поміщиків визволення народу з кріпацтва через освіту.

Оскільки доля України лежала братчикам на серці, видно з характеристичних проклямацій до братів великоросіян і поляків. Тут виступають Кирило-Методіївці, як речники України, яку москалі й поляки «распяли і растерзали» та закликають одних і других ради «общого спасенія», занехати дальшу кривду і пристати до слов'янської спілки. В другому зверненні до українців обох берегів Дніпра кажеється: «Коли ви станете про це дбайливо думати, то коли прийде час заговорити про це, Господь дасть вам свідомість і розум».

Микола Гулак

Програма, як бачимо, дуже велика і, як на ті часи, дуже радикальна, дарма, що складена під девізою святих Кирила і Методія. Маючи за собою традицію, маючи незабутніх мучеників, декабристів, про яких була жи-

ва пам'ять в Росії і в Україні, а яких можна було часто згадувати, братчики могли мати, як каже Єфремов, великий вплив на формування демократично-федералістичних думок на терені цілої Росії, коли б... Та про це буде сказано пізніше.

В такий час і в такий гурт інтелігентної, ідейної молоді попав був, приїхавши до Києва, Тарас Шевченко.

Для нього це була новина. Круг людей, серед яких він обертався в Петербурзі, хоч певно, не байдужий до питань суспільних чи політичних, все таки не був в'язаний ніякою програмою, так що кожен робив своє діло, а про загальні справи більш говорилося, чим робилося. Що Шевченко застав у Києві, це була конспірація, звідкіля б не дивитися — акція революційна. Шевченко, вроджений бунтар, не міг байдуже ставитися до такого гурту. Чи формально належав до братства, чи ні, але був йому близький. Діяльної участі не міг брати, бо часто виїжджав з Києва. З того однак, що в Києві написав дуже мало, а всі його великі твори родилися по провінціальних містах і селах. Видно як це товариське життя забирало йому час в Києві. А що провідні думки братства промовляли йому до серця, найкраще видно з його поем *Посланіє і Іван Гус*. Братчики привітали Шевченка не як кобзаря, а як національного пророка і ставилися до нього з високим поважанням. Куліш каже, що «коли говорено колинебудь по правді, що серце ожило, що очі загорілися, що над чоловіком засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Києві». Спів Шевченка був для братчиків гуком воскресної труби архангела. Сухій програмі він давав рум'янець життя, давав їй поетичну принаду, кристалізував її у такім короткім, ядернім і поетичнім вислові, як незабутнє: *щоб усі слов'яни стали рідними братами і синами сонця правди*. Цими словами, як не можна краще, Шевченко відмежовував наше, українське слов'янофільство від російського і давав різку відповідь на клич Пушкіна, щоб усі слов'янські річки зливалися в російському морі. Правдиве демократичне слов'янофільство, без укритого російського імперіялізму, без тої нехоті догнилого заходу, яка, мов червона нитка, тягнеться слідом «восточників» — ще з княжих часів.

Братчики сходилися на таємні засідання в мешканні секретаря Гулака-Аргамовського за Софіївською огородю, в домі протоієрея Завадського. Вели підпільну роботу. Інакше тоді й не можна було. Це ж були часи найбільшого гніту нової думки, славні Миколаївські часи.¹

І лиш тоді, як ми пригадаємо собі ці невиносимо тяжкі часи Миколаївської темряви, ці Іродові гонення всякої нової думки, всякого, хоч би як обережного поступу, тоді зрозуміємо, яке небезпечне для себе діло заціяли Кирило-Методіївські братчики, лиш тоді можемо належно розуміти дійсно подивугідну відвагу, з якою Шевченко писав свої твори й проголошував свої бунтарські погляди. Коли «Борис Годунов» вийшов пошматований з-під царського цензурованого олівця то що казати про *Сон* або *Кавказ*? Коли міністер тупотів на Соловйова, за його думку про літопис Нестора, то що ж мав він робити з Шевченком за його історичні погляди?

¹ Микола дрімав на лекціях своїх професорів, або рисував карикатури, а опісля (до чого сам признається у своїм письмі до дітей), на іспит виучував щобудь «без плода і пользи для будущаго» і так кінчив свої науки. За це ж добровільно годинами стояв на варті і, наслідуючи вояків, вправлявся в лайці і прокльонах. (*Шильдер. Николай I и его царствование. Том I, ст. 20*). Будучи в Англії не познайомився, як колись Петро I, з парламентом, а проводив час в офіцерських кругах. Виріс грубим, безсердечним, ворогом до всього гарного, нового, гуманного.

Привіт, який зготовили йому декабристи в хвилину вступлення на престіл, наповнив його ще більшою злобою й неохотою до всяких поступовців. До самої смерти не хотів помилувати заговорників, які каралися 20 літ по далеких каторгах. Рад був викоринити у своїй державі вільну думку, знищити науку, спинити й так дуже слабу просвіту. І згідно з цензурним законом з 1838 року, були заборонені всякі думки в урядових справах. Була заборонена найменша критика правительства.

Навіть із святого письма не смів промінь просвіти свобідно падати на голову прибитого народу. В Петербурзі спалено на кострі десятки тисяч книг Нового завіту і Псалтирі, в перекладі на російську мову, бо святе письмо, мовляв, дане Богом для священиків, а не для мирян. Доходило до того, що хотіли вичеркнути з акафіста до Покрови Божої Матері деякі слова, за їх революційність. Жалували, що Євангелія, така загально відома книга,

Під весну 1846 братчики роз'їхалися. Гулак поїхав до Петербургу складати іспит, Савич — за границю, Білозерський і Пильчиків — до Полтави на вчителів до

а то і їй не зашкодило б пропустити через огонь цензурного очищення. Це церковні книги, — а що ж казати про світські?

Міністер Уваров прямо казав: «Хочу, щоб спинилася література. Тоді я відпичну собі». А цензора Красовського він хвалив словами: «Красовський у мене, що на ув'язці собака. Сплю спокійно». Було багато цензур: загальна, духовна, воєнна, загранична, театральна, газетна, учительська, жандармська, а над ними якась надцензура, «Верховний негласний комітет». Правильно кажуть, що в Росії за злочинцем і душогубом не стежило тоді скільки очей, як за новою книжкою. Коли Краєвський і кн. Одоевський подали заяву о дозвіл за видавання нової газети, Микола I відповів: «і без того досить». В р. 1844 загально поважаному професорові Грановському на прохання дозволу для «Єжемісячного обозрінія», прийшла найвища відповідь: «Не нужно».

Являлися окремі розпорядки, щоб не вживати таких небезпечних слів як, конституція, депутат, вибори, народна воля, потреби робітничої класи, не вільно було й згадувати про недолю кріпаків, про знущання над ними поміщиків, про те, як живе нарід в інших державах. Цензура вичеркувала імена героїв з історії Греції і Риму.

Професора Бодянського заслали до Казані за це, що як секретар Московского Исторического Общества допустив до видання книги Флетчера про порядки в Росії за панування Івана Грозного. Одну книжку знищили, бо, як сказав воєнний міністер, «вона тим гірш шкідлива, що в ній, що слово, то правда».

Коли Краєвський став друкувати твори Пушкіна, після його смерті, генерал Дуббельт закликав його до себе й кричав на нього: «Нащо? Досить тої драні надруковано за його життя». Найбільшого російського поета, забитого в двобою з чужинцем Льовелясом, хоронено вночі при участі жандармів і не дозволювано писати некрологів, бо, «забагато чести. Хіба ж Пушкін був генералом або міністром?»

Так ставився Микола I до найбільших людей свого часу, що ж говорити про звичайних робітників ума? Чим менше їх, тим лучше. Дійшло до того відома, — писав Микола I, — що часто кріпацькі люди вчаться в гімназіях та інших наукових заведеннях. Від цього двояка шкода. З одного боку, ці молоді люди приходять до школи із шкідливими звичками й заражують ними своїх товаришів. З другого, — талановитіші з них привикають до способу життя, до «образу мислей» і понять, невідповідних їхньому «состоянію». Отже — зачинити двері гімназій та університетів перед синами кріпаків на сім спустів.

(Кн. С. П. Трубецкой. Время царствования Николая I.)

школи кадетського корпусу, а Куліш — до маєтку Білозерських у Борзенському повіті, де мав вінчатися з Анною Білозерською, пізнішою письменницею Ганною Барвінок. Туди запрошено й Шевченка на боярина.

Шевченко раював щастям своїх друзів. Ходячи по світлиці співав свою улюблену пісню: «Ой зійди, зійди ти зіронько та вечірняя», — а співав він так гарно, що гості втихли й зійшлися слухати того співу. Ганна Барвінок не забула цього співу до смерті і ще 26 лютого 1911 р. згадала про нього щирими словами.¹

На тому весіллі постановлено, що молода Ганна віддасть свої клейноди,² щоб Шевченко поїхав до Італії даліше вчитися малярства. Шевченко не мав знати від кого йдуть гроші на його науку, бо, може, такої жертви був би не прийняв. Все склалось гарно і він в гарному настрої відїхав з весілля з гостинної Оленівки до земляків в околиці. Побув довше в дідича Андрія Лизогуба, а потім вернувся, 5 квітня 1847 р. до Києва, на весілля Миколи Костомарова, на якому був теж боярином.

Їхав убраний по святочному — не прочуваючи лиха. Навпаки, перед ним розтвиралися вигляди на гарну й щасливу майбутність. Його ще в лютому іменовано учителем малярства в Київському університеті і він був певний, що незабаром почне свою роботу.

В міжчасі Петров ще 28 лютого 1847 р. доніс помічникові попечителя учебної округи М. В. Юзефовичеві про Кирило-Методіївське братство і подав членів цього таємного товариства. Юзефович, перш усього, поспішився

¹ «Коли ти бувало, заложивши руки за спину, мигтиш по хатах, співаючи свою «Зіроньку», ми забували тоді про те, що ми на землі, — тепер по всяк час те я пам'ятаю... Те віднеслось в далечінь' а і досі твоя пісня чувається чулою».

Одного разу Ганна Кулішева з панського роду, поцілувала руку бувшого кріпака, молодого чоловіка, Тараса Шевченка, та ще перед смертю казала: «Мене Господь уповажив, що я могла хоч цим тобі виректи мою прихильність до тебе — мученика».

² Ця пригода показує нам який то ентузіазм будив Шевченко серед молодшого українського панства. А що запал цей мав глибше коріння, видно з постанови Ганни Кулішевої, продати свої клейноди на виїзд Шевченка до Італії.

звільнити Шевченка з Археографічної комісії, де він був співробітником-рисівником, а 3 березня разом з Петровим¹ явився у попечителя научної округи, де Петров на письмі подав свій донос. Генерал-губернатор Бібіков був тоді в Петербурзі. Туди переслано йому донос і 17 березня передано його шефові жандармерії гр. Орлову.

Донос зробив велике враження. Це ж було напередодні революції в середній Європі, в хвилині найтяжчого гніту всякої нової і вільної думки в Росії, тоді, коли там урядувало багато цензур, коли з акафіста до Покрови Божої Матері хотіли вичеркнути деякі слова за їх революційність, коли жалували; що можуть навіть Євангелію пустити через огонь цензурного очищення. Було це тоді, коли з університетських курсів усували науку філософії, коли Бодянського заслали до Казані, за це, що він допустив видання книжки Флетчера про порядки в часі Грозного, тоді, коли твори Гоголя й Пушкіна називав Дуббельт дранню і як законом стала мудрість, щоб респектувати державне начальство.

І тоді в Києві думають про якусь слов'янську федерацію, сходяться, радять — ні це щось прямо неімовірне! Начальство взялося остро до справи. Перш усього братчиків арештовано. Куліша у Варшаві, як вибирався за границю, щоб готуватися на професора філології; Гулака — в Петербурзі; Костомарова — напередодні шлюбу, а інших, де кого попали. Слідство повинно було вестися в Петербурзі, під проводом Орлова і Дуббельта, а під оком самого Миколи І, котрому, кожного дня давали звітомлення про розвиток слідства.

Шевченко, не знаючи й не прочуваючи нічого,, спішився до Києва, до Костомарова, до товарищів, до праці в університеті. Які рожеві сподівання снувалися в голові молодого, здорового, повного запалу маляра й поета!

¹ Петров жив за стіною мешкання Гулака. Запримітив, що у Гулака збирається чималий гурт молоді, серед якої бувають також поважні люди, наприклад, проф. Костомарів. Це йому виглядало підозрілим ділом. Став прислухуватися крізь стіну і почув дещо, а далі підійшов до Гулака, здобув його довір'я і довідався про існування таємного товариства.

Ось вже видно Лавру, ось Дніпро — пором — берег — візок... Нараз мов з-під землі вилізли жандарми.

— Ви, Тарас Шевченко?

— Я. А що вам треба?

— Арештуємо вас.

І повезли його до Фундуклея.

— Що це ви, Тарасе Григоровичу, у фракі і в білому галстуху? — спитав його губернатор.

— Я спішив на вінчання до Костомарова за боярина й тому я переодягнувся. — Відповів Шевченко.

— Га, куди молодий, туди й жених, — промовив усміхаючися Фундуклей. І Шевченка відправили до тюрми, де запроторювали найгірших злочинців, приловлених на гарячому вчинку.

Сталося це 5 квітня 1847 року. Шевченко знову опинився в неволі.

Наступного дня в товаристві квартального надзирача Грішкова та одного жандарма виправлено Тараса Шевченка до Петербурга, де під боком царя мало бути переведене слідство.

По дорозі Шевченко поводився певно і спокійно, навіть жартівливо, так, що на одній станції подорожний питає, хто кого везе в арешті, — Шевченко Грішкова, чи Грішков Шевченка?

VIII

В тому часі, як Шевченко їхав до Петербургу, III відділення звернулося до президента Академії Художеств, герцога Максиміліяна Лейхтенберського з питанням, чи Шевченко знаходиться ще тепер в академії і яка там гадка про нього?

На це герцог відповів, що Шевченко став 1845 р. вільним артистом і тепер від академії не залежить. Цей сам Шевченко, писав герцог, складає також українські вірші, які подобаються людям, що ближче знайомі з Україною. Далі герцог пише, «що він був чоловіком мораль-

ним, може дещо надто мрійливим приклонником української старовини, але, на всякий випадок, нічого небезпечного про нього до відома академії не доходило».

Шевченка передано до III відділення 17 квітня 1847 року. Привезено також ці його твори, які знайдено під час трусу. Між віршами був *Сон*, а між листами попався один від Квітки, в якому знаменитий український повістяр називав росіян «дурними кацапами». В інших листах знайомі називали Шевченка «останнім козаком», а навіть «отаманом». Під час трусу знайдено також три пістолети. Це був обтяжуючий матеріал.

Дня 21 квітня переслухано Шевченка. Він заявив, що до Кирило-Методіївського братства не належав і тому не знає його статуту й програми праці. Українські вірші писав, бо вони подобаються його землякам. Ще в Петербурзі чув він «дерзости и порицання на государя и правительство», а в Україні побачив нужду і страшний гніт селян від дідичів, посесорів та шляхтичів-економів, і все це діялося і діється іменем царя і правительства. Тому не міг мовчати.

Дня 15 травня поставили Шевченка око-в-око з Андрузьким. Цей зізнавав, що обжалований, Тарас Шевченко, був представником скрайних українців у братстві, яке хотіло повернути Гетьманщину, і що діяльність цього братства з виїздом Шевченка з Києва втихала, а з його приїздом оживлювалася. Шевченко з усіх гетьманів найвище ставив Мазепу, а на вечорах у Костомарова читав «пасквільні стихи».

Слідство тяглося більше місяця. Вели його найвищі й найсправніші царські слідчі, генерал-адютант граф Орлов, шеф жандармерії і начальник III відділення та генерал лейтенант Дуббельт, начальник штабу корпорації жандармів, Вели, розуміється, при помочі всіх тоді так гарно випрактикованих способів.: підступу, деморалізації, терору. Орлов тупав ногами, кричав і страшив карою смерти.

Коли додати цей настрій, яким обдаровують інтелегентного молодого чоловіка холодні та гидкі мурі в'язниці й умови в'язничого життя, то буде зрозумілим, чому деякі з обжалуваних упали духом.

Але Шевченко держався кріпко та ще й других піддержував, зокрема Костомарова.

— Не журись, — казав до нього, — ми ще будемо разом жити.

І віршів писати не кидав. Постало їх у цитаделі 13. А саме: *Ой одна я, одна; За байраком байрак; Мені однаково; Чого ти ходиш на могилу; Три шляхи; Н. І. Костомарову; Вечір; Не спалося; Рано вранці новобранці; В неволі тяжко; Чи ми ще зійдемося знову; Понад полем іде, не покоси кладе.*

Чудова збірка! А посередині величава думка: *Мені однаково* — наймогутніший вислів патріотизму в цілій українській літературі, вірш, якому рівного нема. Що станеться зі мною, чи пустять мене з тюрми, чи може доведеться в снігах на чужині, і в забутті, ще зимнішим від снігу, заснути навіки — однаковісінько мені!

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві, і в огні
Її окраденую збудять.
Ох, не однаково мені!

Тільки чуття, таку глибоку думку про самопожертву одиниці для добра народу висловити такими звичайними словами, це мало кому й мало коли в світі довелось. «Називаюся мільйон, бо за мільйони терплю», каже Міцкевич, виступаючи на бій за долю свого народу з всемогутнім Богом. А Шевченко без гесту героя, без патосу артиста, як чоловік, і тільки чоловік, із серця переповненого жалем, немов говорить: мене нема, а є тільки турбота про долю рідної країни.

І дійшовши до тої точки самовідречення, він дякує Богові, що нема у нього близької людини, яка зневолила б пам'ятати про своє «я».

Молюся, Господи, молюсь,
Хвалить Тебе не перестану,
Що я з ніким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани.

У мурах цитаделі переходить Шевченко процес моосвідомлення. Глибоко, дуже глибоко зазирає у в' душу, очищується сам в собі, в своїх думках, в сф гучих переживаннях, мов золото в огні і з тог ного процесу виходить суцільним, чистим, бо вим. Що було буденного, звичайного, пило ного, паде із його душі, остається серце чисте, мов кристал.

Не клене ворогів, що позбавили . словить їх, не кличе кари, лиш прощає іа тком, що «не в Україні буде жить, людей бить».

І не лише сам дійшов до такого, евангельсь гляду на світ і людей, але кличе за собою й тог недолі:

Годіть,
Смирітеся, молітесь Богу,
І згадуйте один другого!
Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню тяжкую мінуту
За неї Господа моліть!

Кращої ради не міг ніхто тоді дати тій громадці мо лоді, яка переживала пекло московської тортури. Гну лися душею, ломилися в собі, один на другого ставав, товариш на товариша піднімав руку — яку ж велику ціну мала для них така проста, а глибокоумна порада! І не тільки для них, для цих 10 братчиків у петербурзькій цитаделі, але й для численних пізніших мучеників за во лю і для цілих поколінь українських діячів. І нині кра щої ради годі для українців підібрати...

В цитаделі ріс Шевченко на велитня думки й чуття, він став поетом, свідомим свого «я» — супроти світу, життя і людей... Слідство не зломило, а скріпило його...

Врешті граф Орлов предложив цареві дуже просто рий доклад, на якому цар своєю рукою дня 28 травня 1847 р. дописав одне слово: «исполнить».

Слово, яке рівнялося вказанням пальця вділ, яким римські імператори в Колізеї децидували про життя або смерть безталанних глядіяторів.

В докладі Орлова було сказано, що Шевченко, замість плекати благовійні почування до царської родини, яка зволила викупити його з неволі, складав українські вірші чисто бунтарського змісту. В них він то плаче над поневоленою Україною, то вихвалює козацькі вольности за часів Гетьманщини, то неімовірно сміло клеветче та жовчею плює на членів царської родини, забуваючи, що це його добродії. А тому, що все заборонене подобається людям слабого характеру, Шевченко придбав собі між своїми земляками славу знаменитого українського поета і тому його вірші двічі шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Україні могли б зародитися, а там і вкорінитися переконання, про мнимі гарязди часів Гетьманщини, про те, що вернути ці часи було б щастям і, що Україна могла б існувати, як окрема держава. Дивлячись на надзвичайне поважання всіх українських слов'янців до Шевченка й до його творів, спочатку ми думали, що він був як не діячем між ними, то оруддям, яким вони хотіли похіснутися у своїх намірах; та ці наміри не були такі важливі, як спершу виглядало, бо Шевченко став писати свої бунтарські твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не інтересували київських учених; слідство доказує, що Шевченко не був членом Кирило-Методіївського братства, а працював окремо, захоплюючися своєю власною зіпсутістю.

А все таки через бунтарський дух і сміливість, яка переходить всякі границі, треба його вважати, як одного з особливих винуватців. Далі каже Орлов, що й сліду українського слов'янського товариства не осталося, після арешту Шевченка й Куліша.

На основі такого докладу, Орлов визначає для Шевченка таку кару: «Художника Шевченка, за складання бунтарських і у великій мірі непристойних віршів, як людину кріпкої будови тіла, вислати рядовим до Оренбурзького окремого корпусу, з правом вислуги, поручивши властям, щоб пильно його берегли та щоб він не міг писати бунтарських і пасквільних творів». На присуді

цар Микола I власною рукою дописав: «Під найпильніший догляд, заборонивши писати й рисувати».

Шевченка і товаришів прикликано 30 травня, щоб вислухали, як гр. Орлов казав, милосердного присуду. Яке враження зробив цей дійсно милосердний присуд, бачимо з вірша нашого поета *Понад полем іде*, написаного того самого дня, тобто 30 травня 1847 р. Вірш овіяний якоюсь таємною грозою, але мужеський і сильний, навіть своїм ритмом. Поет розуміє, що над ним повисла важка рука деспота, що засуджено його на повільну смерть, але він не плаче, не гнеться, мов лоза, лиш кидає грізне мemento, що та сама смерть не минає й царів. Він не впав духом, як деякі з його товаришів, як один з них — Микола Гулак.

В актах III відділення є урядове письмо, немов, Шевченко виразив глибоку вдячність за кару, яка його постигла, і виявляв найщиріше покаяння. Такого письма він не підписав і це хіба фальсифікат жандармерії.

ІХ

Після присуду Шевченка передано в розпорядок воєнного міністерства і 31 травня ранком його випроваджено з тюрми і посаджено на віз, яким з фельдегером Віддером він мав їхати до Оренбургу. Сідаючи на віз, він поглянув на тюремні вікна і в одному з них він побачив свого друга, Миколу Костомарова. Зняв шапку і привітно усміхнувся. Заторохтіли колеса і віз пустився в далеку дорогу. За 10 діб переїхав Шевченко з Віддером майже 2000 верст. Пити, їсти й відпочивати можна було тільки тоді, як змінювали коней. Дня 9 червня був він уже в розпорядженні команди оренбурзького корпусу. До міністерства війни вислано наступне повідомлення:

Вашій ексцеленції маю честь донести, що виряджений за Но. 303 під дозором фельдегера Віддера рядовий Тарас Шевченко, відданий у військову службу з художників С.-Пет. Академії за складання бунтарських творів, настів до Оренбургу 9 червня о год. 11 перед полуднем і зачислений до 5 оренбурзького лінійного баталіону та що над ним заряджено найпильніший догляд.

В Оренбурзі перебувало тоді чимало польських засланців, а з українців були Лазаревський, Сергій Левицький та інші. Було це прямо місто засланців. У Лазаревського зібрались українці та щиро вітали свого знамого поета. Після тюрми в Петербурзі та після пекельної їзди поет відпочав душею та на жаль він в Оренбурзі не міг довго оставатися: П'ятий баталіон стояв тоді в кріпості Орськ, в глухій пустині, 267 верст від Оренбургу на схід, в степу, і туди погнали Шевченка.

Це ж вона, ця славетна Орська фортеця, майже вголос промовив я, і мені стало сумно, нестерпно сумно, неначе, Бог знає, яке лихо мало спіткати в цій фортеці, а страшна пустиня, що оточує її, здалася мені розгорнутою могилою, що готова живим мене поглинути. Невже так сильно впливає декорація на нашу уяву?.. А виходить, що так. Наближаючись до фортеці, я думав (чудні думи), чи співають пісень в цій фортеці і ладен був, Бог знає на що закластись, що не співають. З такою декорацією можлива тільки мертва мовчанка, яку перепиняють іноді тільки важкі зідхання, а не гучні пісні. Рушаючи все далі та далі по широкому, ледве тронутому зеленню, лугові, я вже виразно міг бачити фортецю. Біла плямка — то була невеличка кам'яна церква нагорі, а червонобура бинда — то покрівлі казенних будинків, як от: казарм, цейхгаузів тощо.

Переїхавши дерев'яний, на дуже тонких палях, місток, ми опинилися всередині фортеці. Це був великий майдан, з трьох боків окопаний ровом та відповідної висоти окопом, а з четвертого боку протікала ріка Урал. Оце вам і фортеця. Недаром кіргізи називають її Яман Калі (погане місце). По-моєму, так це найкраща назва для неї. На місці цієї Яман Калі колись думали побудувати обласне місто, хоч, правду кажучи, і Оренбург щодо місцевости не багато чим переважає. Перший плян цієї сонної картини оживляло оєь що: юрба штимпованих в'язнів направляла дорогу для приїзду корпусного командира, а ближче казарм по майдані муштрувались солдати¹

¹ Тарас Шевченко. Близнята. (повість)

Тут приміщено Шевченка в касарні кріпості 23 червня 1847 року. Його зміряли, записали рядовим у 5 лінійнім баталіоні, дали йому військове число (191), загітний одяг і заставили виконувати зненавиджену військову службу.

Всі, що знали його і стрічалися з ним до заслання, говорили про його прекрасну вдачу, миле обличчя та кріпке здоров'я. Костомарів у своїй автобіографії вказує на такі риси поета: «З першого погляду не було в Шевченка нічого привабливого, нічого теплого; навпаки, він був сухий, холодний, хоч простий і нецеремонний. З недовірям він міряв свої слова й рухи. Він поводився так, як дуже часто поводитьсь вельми чесна людина і добрий українець, стрічаючись з незнайомим чоловіком: чим більше останній хоче виявити свою щирість, тим більш він обережний. Інакше воно й не може бути в народі, що часто бачить округ себе лукавство, обман та двоєдушність». Таким явився Шевченко в Орську.

Вже це одне, що його закинуто з любої, гарної України в погані, пусті степи, було для нього великою карою. Шевченко був маляр і поет, любив природу, любив гарні краєвиди, а тут кругом нього була німа для вуха і мертва для ока пустиня. Шевченко був патріот, для нього велику вагу мали могили, руїни, свідки слави-дідщини, він залюбки оглядав їх та описував у своїх творах, або малював в образах. А тут, куди не глянь, усе чуже, скучне, нецікаве.

Шевченко був живої, товариської вдачі. Він над усе в світі любив товариство добрих, гарних, умних та обрзованих людей. І таких людей він стрічав в Петербурзі, в Києві, скрізь, де не повернувся. За ті недовгі літа волі, які він пережив, скільки він їх пізнав! А тут товариство вояків, зіпсутих службою і неволею, або людей, які до війська попали прямо за зочин.

Шевченко цілою душею ненавидів військової служби, цієї безглуздної муштри, яка замість вишколювати доброго вояка, давала тільки нагоду тупоумному офіцерові або зіпсутому унтерові придиратися до безталанної

жертви-солдата і знущатися над ним. Це знущання було особливе, коли жертвою такого неосвіченого унтера був такий високоосвічений інтелігент, яким, безперечно, був Тарас Шевченко. Він любив у житті невибагливу, але гарну і чисту обстанову. А тут? Бруд і нехайство, бійка і лайка, непристійні співи і сороміцькі дотепи. Казарма.

Ні, справді сам диявол не міг придумати для нього страшнішої кари.

Прибувши, зараз представився начальству. Під час представлення в міру зменшення військової ієрархії, стріча ставала все брутальнішою, і коли дійшла черга до ротного коменданта, поручника-п'яниці, цей погрозив поетові різками, як буде погано поводитися.

По такому привіті почалося нове життя Шевченка-солдата. О год. 6 рано будив казарму барабан і вояки спішили на муштру, вчилися маршу й оруди зброєю. По трьох годинах науки дали трохи нікчемної страви й знову дві години муштри. Після того школа, вечеря і о год. 9 вечером всі лежали на вояцьких дерев'яних ліжках у смердючому приміщенні, розбіраючи між собою події минулого дня, кому спороли плечі чи вибили зуба.

Страшно не мати людського товариства, не бачити людини й не чути людського голосу. Ще гірше, коли не знати, як довго мається перебувати в такому місці. Та ще гірше, коли чоловік знає, що за кожним його рухом і за кожним кроком, стежить око недоброго сторожа. Свідомість цього може довести не то до розпуки, а й до божевілля. Незвичайно болюче відчував поет своє вояцьке звання. Воно було йому противне, а до муштри не підходив він, ані віком, ані будовою тіла.

Полковник Косарев, комендант тої роти, до якої належав Шевченко, розказував: «Досить тільки під час науки глянути на Шевченка зі зброєю, щоб не з'явився сміх і горе. Трудно приходив йому момент, коли він не міг зберегти рівноваги, стоячи на одній нозі». Шевченко відповів полковникові, що не може збагнути цієї премудрости: «хоч лягай і вмирай». Добрий вояк не вийшов

з нього ніколи. «В незабутній день проголошення присуду сказав я собі, що з мене вояка не зроблять. І не зробили», — пише поет пізніше у своїм щоденнику.

Найгірше дошкулювало йому те, що не міг писати й малювати. «Писати заборонили за те, що я писав бунтарські твори, але за що ж заборонили мені малювати?.. Дивитися на предмет і не мати змоги нарисувати його, — це ж мука!.. Коли б мені було вільно рисувати, то я б і в сірій шинелі не тужив, поки не дотягнув би до могили».

Тарас Шевченко, як солдат, 1948 р.

Про дозвіл рисувати старалися для нього його приятелі. Вже з початком 1848 р. запитував Оренбург, як веде себе Шевченко і який образ його думок? Комендант баталіону, Мешков, відповів, що Шевченко веде себе добре і що він заслуговує, щоб дозволено йому рисувати. Але відповідь пішла урядовою дорогою і така дорога була дуже довга. Осталось: ждати і страдати. А що непереможна сила тягнула Шевченка до писання і рисунка, то він почав братися на способи, щоб обійти страшний царський присуд. Крадькома писав, «дрібненько мережав свої книжечки», та щоб хто не побачив, ховав їх.

Так постали невольницькі думки Шевченка, твори незвичайної краси, короткі, прості, а сильні своїми думками й почуваннями. Серед вонючої казарми розцвітали квітки, буйні, кольоритні, ароматні. Ось вони:

Думи мої, думи мої, ви мої єдині!; Сонце заходить, гори чорніють; Мені тринадцятий минало; Згадайте, браття мої; Не гріє сонце на чужині; Один у другого питаєм; Самому чудно; Ой стрічечка до стрічечки; То так і я пишу; Анумо знову віршувать; Ой гляну й подивлюся.

Перший віршик, який написав Шевченко в Орську:

Думи мої, думи мої!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте сизокрилі
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З кіргізами убогими!
Вони вже убогі,
Уже голі та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі!
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

Цікаве порівняння з віршом, *Думи мої*, написаним у Петербурзі 1839 року. Тоді Шевченко посилав свої думи в Україну і просив, щоб вона їх привітала, мов свою дитину, а нині закликав він їх з України «в степ погуляти». Там було більше молодечого запалу, більше охоти до розмови, а тут більша простота, безпосередність та певність вислову. Цікаво, що поет, попавши серед обдертих кіргізів, вже в першому вірші заявляє своє почування до них. Хоч сам у тяжкій горі, відчиняє серце для горя іншого народу. Зломання бадьорої вдачі поета в поезіях, написаних в Орську, не видно. Навпаки, туга за рідним краєм робить поета ще більше вразливим на красу України. Образи, мальовані з пам'яті, виходять немов ще більше одуховнені, як малюнки з природи.

Зоре моя вечірняя!
Зійди над горою, —
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає;

Контури й краски краєвиду зливаються тут з віруваннями народу в якусь прегарну поетичну мрію. Так само наступний образ:

Село! І серце одпочине...
Село у нашій Україні,
Неначе писанка:

.....

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє;
Радіють люди, що одпочинуть.
А я дивлюся і серцем лину
В темний садочок на Україну:

.....

Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре, зоре, — і сльози кануть,
Чи ти зійшла вже й на Україні?

Усе, чим гарна українська земля, небо, природа, люди, побут, — являється тепер перед безталанним поетом у повній величі, мов щось найдорожчого в світі, найсвятішого, єдиного, а втраченого на віки.

І читаючи ці думки, ми маємо враження, немов поет, наперекір судьбі, те, що втратив в житті, творить у пісні. Втираючи невольницькі сльози він згадує свої давні, благі літа:

Де, як, і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
Які моря перепливав?
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого Бога вихваляв.
І все то, все то в Україні.

А згадавши, поет мав однісіньке бажання:

Колинебудь,

Хоч на старість стати
На тих горах окрадених,
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах!

Невольницькі думки Тараса Шевченка це дрібні, але дорогоцінні архитвори української поезії, і не тільки української, бо і в світовій літературі мало таких гарних, щирих, таких безпосередніх творів. Поет, запроторений в чужі, далекі степи, відтятий від свого товариства, від літературного світу, не маючи певности, чи його поезії попадуться колинебудь до рук ширшого, читаючого загалу, пише їх неначе з другого світу, оставивши за собою, гень далеко, всяку увагу на критику, на літературний смак, на різні життєві порахунки. Це розмова з власним своїм серцем, і з Богом, душевна сповідь, поезія — і більш нічого.

Та не тільки Шевченко написав тут короткі вірші, в Орську він написав також декілька більших творів. Перший з них, — це поема *Княжна*.

Мотив, той, що у драмах англійського поета Шеллі (родина Ченчіх) і польського Юлія Словацького: "Беат-

рікс Ченчі. І в них, і в Шевченка героєм являється магнат — деспот, який, маючи маєтки, власть, значення і не оглядаючися на ніщо, стає з чоловіка виродом, звіриною і в гріхах своїх паде все нижче і нижче, не спиняючись навіть перед страшною, поганою кривдою своєї дитини.

Час минає,
А потім крик, а потім гвалт
І плач почули із палат, —
Почули сови... Потім знову
Не чуть нічого... І в той час
Скирти і клуня зайнялись —
І зорі зникли...

Осоромлена донька підпалила палати власного батька, пішла до монастиря... І вмерла там... Сумна і грізна поема. Шевченко не раз описував кривду, яка діялася селянським дівчатам від панської сваволі, а тут доторкнувся він того самого гріха, тільки ще тяжчого, бо содомського, в мурах панського будинку, в княжій сім'ї. А гріх цей виростає перед нашими очима на ґрунті того самого несправедливого суспільного устрою, тих нездорових побутових відносин, де одиниця, п'яна багатством: владою, значенням, перестає числитися з Божими й людськими законами, де нехтується святе чуття любови, для лакомства лукавого, для заспокоєння інстинктів.

Не весело на світі жити,
Коли нема кого любити.

Ці знаменні слова вплітає поет в стрічки своєї поеми, немов пересторогу для людей, які, щоб вдоволити власне тіло, насилують своїх ближніх.

Якби розказать
Про якогонебудь одного магната
Історію правди, то перелякать
Саме пекло можна! А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать

Так каже поет в другій поемі, написаній в Орську, в поемі *Іржавець*. Ця поема заснована на народному вірванні, немов образ Пречистої, який запорожці, вернувшись з Криму, поставили в мурованім храмі в Іржавці. Він плаче за колишньою Січею, Гетьманщиною та за козаками.

Кобзарі нам розказали
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали,
Як нас розпинали,
Що ж діялось по шведчині, —
То й ляхи б злякались,
Оніміли б з переляку
П'яні небораки!
Оттак її воеводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли...

З поеми *Іржавець* бачимо, як критично, і як сміливо ставився Шевченко до історичних подій. Коли українські письменники відносилися до Петра й Мазепи дуже обережно, або й ставали проти Мазепи, то Шевченко не боявся сказати правду. Він назвав Петрових воеводів собаками, котрі рвали й гризли Україну. Тим, що Петро творив з бідним українським народом після полтавської битви, можна б, по словах Шевченка, навіть і ляхів злякати, можна б довести їх до того, що вони оніміли б з переляку.

Третя поема, написана в Орську, — це безсмертний *Чернець*.

У Києві на Подолі
Було колись і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване...

Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

Каже поет у вступі, заявляючи таким чином свою непохитну віру у поворот минулого, в поворот української волі, самотійності, власного свого державного устрою. І свої сподівання він в'яже з постаттю Семена Палія, запорожця. В першій частині поеми малює нам Шевченко живий, кольоритний образець, як старий запорожець іде до монастиря спасати душу. В другій — ставить нам перед очі велику постать патріота, який навіть в монастирських мурах, навіть тоді, коли смерть зазирає йому в очі, не кидає турботи про рідну землю.

Бере письмо святе в руку,
Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає.

Ні, він не може забути своєї Борзни і Хвастовщини, не може для спасення душі забути рідної України.

До утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін; чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молиться
Святий чернець пошкандибав.

Цей портрет Палія в монастирі, це, безперечно, один з найбільше артистичних малюнків Шевченка. Без сильного зворушення українець не може читати поеми.

Опісля була написана *Хустина*, прегарна своєю формою і чисто народним поетичним настроєм.

Ведуть коня вороного, —
Розбиті копита,
А на ньому сіделечко
Хустиною вкрите.

В Орську написана також *Москалева криниця*, поема про праведного Максима, чоловіка без злоби, справжнього християнина, який навчився найбільшої науки — прощати ближнім. Виріс у наймах, дороб івся тяжкою працею, оженився. Та лихі люди позавидували добра: хату спалили, жінку звели; пішла з москалями. Максим не мстився, не зненавидів людей, навпаки, коли брата його жінки, сина вдовиці, постригли в рекрути, то він пішов його виручати. У війську навчився письма, набрався досвіду і вернув калікою до села. Помагав ближнім, навчав їх милосердя, любови, прощення, «і собі ки не кусали москаля Максима». А щоб прислужитися громаді й оставити по собі якусь тривалу пам'ятку, він викопав власними руками криницю.

Останній з більших творів, написаних в Орську, це *Варнак*. У формі оповідання розкриває поет перед нами трагедію недомученого варнака. Він родився в одному селі над Іквою, а виріс у панських покоях, куди його забрали паничам на іграшку. Там і навчився читати. А як паничі пішли до гвардії, він вернувся до свого діда, до праці на ріллі. Покохав сусідову дочку і думав женитися. Та не довелось. Приїхав панич і осоромив дівчину. Тоді у серці покривдженого парубка зродилася думка кривавої пімсти. Кинув рало і став писарем. Два роки писарював і в тому часі дібрав собі добрих хлопців — товаришів. На третій рік приїхали паничі женитися.

Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій.
Як молодії ті були...

А він їх напав, як верталися з вінчання з костьола, і — перерізав. А тоді пішов з товаришами шукати нової хати в зеленій діброві. Три роки нападав, мордував, різав, аж остогидло. І, щоб не нудити світом, думав самого себе зарізати. Вже вийшов був з ножем в халяві із броварського лісу, щоб зарізатись, та, коли глянув на наш святий Київ, на його церкви, на це святе диво — нараз, мов переродився.

Подивився кругом себе —
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суду — суду людського
У людей просити.

«Варнак» — це противенство до праведного Максима, чоловік з гарячою кров'ю, пристрасний, мстивий. А мимо того — один момент — і з ним діється чудо. Він перероджується у собі, а це чудо творить образ святого нашого Києва.

Ми переглянули твори, написані в Орську, протягом одного року. Як бачимо, період часу незвичайно плідний, не дивлячись на погані життєві умови. Від 1945 до 1948 рр., це час, коли Шевченко доходив до верхів свого поетичного розвитку, час, коли він мав найбільшу охоту писати. І, безперечно, що цей період міг тривати довго, цілі десятки літ, — та якраз тоді лиха доля поклала на нього свою жорстоку руку, привалила каменем неволі живу струю поезії — привалила на десять років.

Кривда, яка таким чином сталася для нашої літератури, культури, для розвитку українського життя, повернути й направити ніяк не можна. Це втрата, яка не має ціни. Щоденні настрої Шевченка в Орську, виказують нам наступні вірші.

Приходить ніч в смердячу хату.
Осядуть думи, розібють
На стократь серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть,
І я кривавими сльозаги
Не раз постелю омочу...

Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати...

Неволя здавалася Шевченкові тим тяжчою, що на довгий час припинилося його листування з приятелями. Ні листів, ні книжок, крім Біблії. Аж А. І. Лизогуб із Седнева прислав йому Шекспіра. Господи, яка ж це була радість для прогнанця-поета! Зараз відписав та ще долучив листа до кн. Варвари Репніної.

Довго не відписувала дорога приятелька поета, бо їй не скоро йшла пошта до Яготина й назад. Аж в лютім 1848 року дістав листа від неї. Блага заступниця, у листі, повнім співчуття до людського горя, мов у гарнім літературнім творі, просила шефа жандармів, щоб дозволив Шевченкові рисувати, бо справедливість стається жорстокою, коли переступає границі. На це відповів шеф жандармів, що адресат показався негідним листа і закінчив княжні погрозою...

Так жив Тарас Шевченко в неволі. Він познайомився з деякими поляками-повстанцями, як з Сераковським, Броніславом Залеським, й поетом Антонієм Совою. Ці знайомства мали деяке значення у формації поглядів нашого поета на українсько-польські відносини, але розуміється, почуття кривди, якої зазнав наш нарід від польської агресивності, затихати не могли. Не народи, а ксьондзи і магнати, по думсі поета, запалили наш рай.

Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Хрестовим
Ми оновим наш тихий рай.

Іншими словами, польський нарід мусить очистити своє серце від попередніх гріхів і подати руку до згоди українським братам, на основах того братерства, яке наказував Христос.

Х

Тим часом неволя робила своє. Шевченко занедужав на гостець, а дальше на цингу. Кріпке здоров'я марніло, волос став випадати, чоло підлазило вгору, голо-

ва хилилася вділ. Весною 1848 року, Шевченка вирядили ще далі на південь до Аральського озера. Їхала туди військово-научна експедиція для розслідів Аралу і його берегів. Провадив її капітан-лейтенант Бутаков. Йому приділено підofiцера Вернера для ботанічних й геологічних студій, а Шевченка для рисування карт і видів.

Експедиція мала характер військового походу. Дві роти вояків, дві сотні уральських козаків, кіргізи, гармати і верблюди. В степі було гарячо, курява закривала світ. Але ранки бували чудові; безкрай степ, застелений сріблистою пір'яною травою, ніде ні куща, ні балки, ні чоґісінько. Мимо трудів і втоми Шевченко зразу почував себе добре. Нові враження, невидані краєвиди, спромога писати й рисувати. Офицери поводилися з ним гарно, ділилися хлібом, сіллю і похідним шатром. 19 червня табор прибув до Раїма і став збивати судна, щоб пуститися на озеро-море.

Готово! Парус розпустили...
Посунули по синій хвилі
Поміж Кугою в Сир Дар'ю,
Байдару, та баркас чималий...

Плавання по Аральському морі скоро надокучило Швченкові. Вода в ньому погана і небо над нею нецікаве, мов невмите. І тутешнє повітря недобре впливало на поетове здоров'я. Став—недомагати. Запустив довгу бороду — старівся передчасно. Першу зиму в Раїмі та в форті Кос-Арал. Тут працював дуже пильно над своїми новими творами: *Царі*, *Титарівна*, *Марина*, *Чума*, *Сотник* і бато дрібних ліричних творів, великої літературної вартости.

На вступі до *Царів* каже поет, надокучили йому ці пани, паничі та покритки, що був би радий зігнати свою оскому на коронованих головах. І зігнав.

Давид і Вирсавія, Амон і Фамир, Давид і Самантянна, Володимир і Рогніда — цілі драми, страшні, грізні, криваві — пересуваються перед очима читача. А всюди снується давня нитка: «де нема святої волі, там не буде добра ніколи»... Навіть у палатах царів, навіть там, де

здавалося б, життя повинно бути розкішне. Особливо цікава 4та пісня, «Рогніда й Володимир».

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки й старі бояри
Із Литви князя зустрічать,
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішли з дівчатами, з народом.

Шевченко вмів вслухатися в голос нашої давнини та підібрав мову, ритм до образу з нашого минулого.

Титарівна, — це поема тих часів, коли ще в нас борці ходили. Тоді бідний парубок, Микита, полюбив багату титарівну, а вона насміялася з нього. Але тяжко спокувувала цю провину. Микита пішов з села, а на четвертий рік вернувся у синій шапці і в жупані, — вернувся борцем. Почав ходити до титаревого садочку і скінчилося тим, що титарівна привела дитину й поклала її на цямрині. «А Микита виліз із калини, та й укинув у криницю».

Зійшлася громада й присудила похоронити титарівну живою.

У поемі *Марина* вертається Шевченко до давнього мотиву, до насильства пана над дівчиною кріпачкою. Пан узяв дівчину Марину до двора, прибрав, годив та за це домагався любови. Вона якийсь час терпіла, а там — зарізала пана, а палати пустила з димом.

Чума, — це дуже плястичний малюнок чуми в Україні і це один з кращих віршів Шевченка.

Село

Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати, —
Під хатами і погнили.

Сотник, — це напів поема, напів драма. Батько хоче женитися з вихованицею, а вона любить його молодшого сина і з ним втікає.

Найкраще написав Шевченко в Кос-Аралі свої думки. Немає гірше, як в неволі про волю згадувати... Якби зустрілися ми знову, — І небо невмите, і заспані хвилі — І знов мені не привезла нічого пошта з України! — За сонцем хмаронька пливе, — Заросли шляхи тернами. — І золотої, і дорогої. —

Глибоке, щире чуття, цікава, ясна думка знаходить собі вислів ядерний, простий, сильний, — рівно добрий тоді, коли поет промовляє плястичним образом і тоді, коли передає настрій музикою. Ліра, що добула з себе такі твори, мала, мабуть, багато різнородних струн, — від тонких, що дзвенять, мов архангельські сурми. А що найбільше тягне нас до Шевченкових думок, це тая ширість і безпретенсійність їхнього вислову. Це справжній чоловік, це тая наша душа, про яку мріє модерна поезія й мистецтво. Ніде ніякої бічної цілі, лиш одна, одинока, сказати, що лежить на серці. Це не писання віршів, лиш творчість в повному значенні слова, це артистична об'ява.

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю;
З-за Дніпра, мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти і радують
Одинокую душу
Убогую.

Любо мені.

Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.

В Кос-Аралі Шевченко лірик бере рішучо верх над Шевченком епіком. Коли всі твори, написані протягом року в Кос-Аралі порівняв би хтось з золотим вінцем, що його викував собі поет у своїй мученицькій голові, то

такі вірші, як *Ой люлі, люлі*, або *Ой чого ти почорніло*, треба о назвати жемчугами в тій артистичній короні.

ХІ

Першого листопада 1849 р. вернувся Шевченко з експедиції до Оренбургу, а Бутаков подав звіт, що Шевченко потрібний йому, щоб викінчити рисунки з Аральського моря, які мали бути предложені воєнному міністерству. Крім того добрі люди старалися, щоб поетові дозволено писати й рисувати. Навіть начальник Оренбурзького краю, В. А. Перовський, написав до Дуббельта, що Шевченко веде себе добре, що брав корисну участь в експедиції, що хворіє на скорбут, отже заслуговує на деякі пільги. І сам поет написав лист до Дуббельта, 10 січня 1850 р., в якому каже:

Благаю одної ласки — дозволу рисувати. Я в моєму житті нічого грішного не рисував. Свідком мені Бог. Ви, як сліпому, отворите мені очі й оживете душу.

Позатим поетові жилося в Оренбурзі не найгірше. Він мешкав в домі К. И. Герна, адютанта Обручева. Не робив військової служби, ходив у цивільній одежі, обертася в інтелігентному товаристві, особливо поляків, а їх перебувало на засланні немало. Особливо сприяв йому близько з Брониславом Залеським. В таких сприятливих умовах постали нові твори поета.

Лічу в неволі дні і ночі —

І лік забуваю!

О, Господи! Як то тяжко

Тії дні минають!

Це один з кращих автобіографічних віршів поета, який дуже добре передає нам тодішній його душевний настрій. Якась тиха резигнація, якась ніби далека надія, а серед цих обставин постанова жити й працювати.

Нехай, як буде, так і буде

Чи то плисти, чи то брести,

Хоч доведеться розп'ястись,

А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Перед ним з'являється навіть, мов фата моргана, привид власної хати над Дніпром.

Я тільки хаточку в тім раї
Благов, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

В Оренбурзі написав Шевченко одну з кращих поем п. н. *Петрусь*. Це поема любови безталанної генеральші до пастушка Петруся, Генеральшу насильно віддали за старого, нелюбого генерала. Але любов домагається своїх прав. Генеральша полюбила Петруся і, хоч вона хотіла це почуття вбити в своєму серці, хоч і до Києва їздила на прощу — не допомогло. Вкінці вона отруїла генерала і в цій справі приїхали судді і підзор. Тоді безталанний Петрусь узяв вину на себе і за те його заслали на Сибір.

Моліте Господа, дівчата!

Моліте Господа, щоб мати

І вас оттак не завдала

За генерала, за палати,

І вас оттак не продала.

— ДАНО І МЕНЕ ШКОЛОЮ І УМІТІ.

В цій поемі Шевченко стає в обороні святої, вільної та непримушеної любови, як основи щасливого життя людини. Де насилують це природне почуття, там добра не буде, там діло кінчиться злочином, трагедією, бо насильство над любов'ю — це злочин, а злочин тільки злочин родить...

Огні горять та і досі сниться — це знову такі дрібні, але великої ціни твори Шевченкової лірики, як і давніші думки з Кос-Аралу, алмази у його поетичному вінку.

В цій порі, як Шевченко сподівався, що старання добрих людей принесуть деякі полегші для нього, лиха доля готовила для нього новий, найстрашніший удар. Прапорщик Ісаїв з особистої пімсти зробив донос на поета, що він, не дивлячись на царський присуд, який заборонював йому писати й малювати, малює і пише.

Обручев, у руки якого попав цей нікчемний донос, знав про пільги, якими користувався Шевченко, але він боявся, щоб Ісаїв не звернувся до ІІІ відділу і тому поквапився потрусити поета. Трус цей переведено між 26 і 27 квітня 1850 року. У Шевченка знайдено цивільний одяг, деякі книжки, портфелі з паперами, касету з фарбами та багато листів і віршів.

27 квітня поет сидів уже на головній варті, а 12 травня відправлено його знову до казарми в Орську. 8 червня був виданий приказ, щоб Шевченка, який нарушив заборону писати й рисувати, піддати острому арештові й держати його, поки не буде переведене слідство в цій справі. При слідстві треба мати на увазі, що всі дотичні начальники повинні бути покарані за пільги дані тому правопорушникові, провина якого була їм знана.

Слідчим назначено підполковника Чигири і він перевів новий другий процес Шевченка, від 28 червня до 5 липня. Шевченкові предложено, як і на першому процесі, питання на письмі, на які він мав дати відповідь.

Для Шевченка цей процес був особливо прикрий, бо тут ходило не тільки про нього, а про багатьох людей, які писали до нього, турбувалися ним та йому помагали. Шевченко мусів числитися з кожним словом у своїх відповідях, щоб добрим людям не відплатити каменем за хліб.

Рівночасно велось слідство в цій справі в Петербурзі, яке покінчилося присудом що «рядовий Шевченко винуватий, бо він, не дивлячись на найвищу заборону, дозволяв собі писати й рисувати, а іноді ходив теж у цивільному одязі. Але в письмах нема нічого злочинного, так само і в рисунках, за винятком кількох недостойних сцен, а в листах виявляються тільки дружні почування

і добра воля допомогти йому в тяжкій долі, так: коли місцеве слідство нічого більше не викриє то вистачить держати його в арешті, вважаючи пильно, щоб він ніяким способом не міг переступити заборони, не міг писати й рисувати». Цар, читаючи цей другий присуд, звернув особливу увагу на це, що Шевченко деколи ходив у цивільному одязі і за це винуватими являються його начальники. Ця увага так перестрашила місцеві власті, що вони держали далше Шевченка на головній варті й зарядили доходження в справі цивільного одягу.

Аж 26 серпня наспів новий лист воєнного міністерства, щоб Шевченка перевести на службу під найпильніший догляд до Новопетровської кріпості, щоб він міг прибути до Гурева, заки скінчиться мореплавба.

Таким присудом покінчився другий процес Шевченка. Окрім нього потерпіли: майор Мешков, Федір Лазаревський, Андрій Лизогуб, Варвара Репніна, Сергій Левицький та магістер Харківського університету Н. М. Головка. Про нього писав Сергій Левицький, немов то Головка сказав, що хоч не стало Шевченка, так на його місці осталося 1000 людей, які готові постояти за те, що говорив Шевченко.

В Головка зроблено трус, під час котрого зденерований молодий учений стрілив до квартального надзирателя, а потім вистрілом позбавив себе життя.

XIII

Коли це діялось, Шевченко плив рікою Уралом до Гурева, а звідси 13 жовтня поштовим човном до Петроградської кріпості. Тут довершилася чаша його муки.

Новопетровська кріпость лежить на східньому березі Каспійського моря. Збудовано її в 1846 р., щоб утихомирити ворохобливих кіргізів. Кріпость збудовано на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні одного корча. Недалеко кріпости нужденний городок. У ньому кілька крамниць і шинок. Вода погана, солоновата, люди гасять спрагу горілкою. Це одинока розрада.

Повітря погане, нездорове. Літом спека, дощу мало. Але хоч пошту іноді привезуть з Астрахані, але зимою,

коли сніг вкриває пустиню, а море замерзає, тоді Новопетровськ стає подібний до великої труни. Він зовсім відтятий від світу і від життя.

Тут довелося пережити Шевченкові 7 довгих літ, довелося йому змарнувати свої найкращі літа, тут на його проречисті уста наложено холодну печать мовчання. Яка це мука леліяти в душі мрії і думи й не мати спроможности висловити їх. Цього звичайний чоловік, не поет, не може зрозуміти. Кривда, яка сталася Україні і цілому людству не має собі рівної. За весь час побуту в Новопетровську Шевченко не написав одного вірша, по крайній мірі нічого не дійшло до нас.

Комендантом Новопетровської кріпості був полковник Маєвський, чоловік добрий і людяний. Але він не міг допомогти безталанному поетові, бо прикази, які дістав згори, звучали дуже грізно. Безпосередніми зверхниками Шевченка були капітан Потапов і поручник Обрядін. Перший був малоосвічений, а другий типом поганого тодішнього офіцера. Шевченка закинули до казарми, приставили до нього дядька і стали гонити на мушкетру і до роботи. Дядько старався належно сповняти свою роботу, навіть чоботи Шевченкові переглядав, чи не ховає там якого-сь куска паперу. Потапов був теж не кращий, бо часом навіть кишени у Шевченка вивертав, щоб впевнитися, чи не переступає він царської заборони.

Перші два роки тут минули йому, мов у пеклі. Навіть листа не давали написати і коли б не сильна воля, коли б не надія, що він таки колись верне до своєї любові України, коли б не свідомість, що в ньому криється великий дар Божий, власність безталанного народу — дар поезії — він може б і руку підняв на себе.

Тому й витерпів і таки діждався деякої полегші. Через два роки прислано туди комендантом майора Ускова, чоловіка образованого й незвичайно доброго. Він змилосердився над безталанним поетом і став йому помагати. Запрошував до себе на розмову, а літом дозволяв пересиджувати в своїм городі. Офіцери стали також пізнавати й цінити Шевченка, за його великий ум та за щирість вдачу. Та навіть це добро стало колоти в очі лихих людей. Пішов знову донос на Шевченка, але не до Уско-

ва, а до генерал-губернатора Перовського. На щастя Перовський не зробив ужитку з доносу і таким чином дав змогу Шевченкові перебути тяжкі роки неволі. А тим часом стало благовіститися на світ.

XIV

Нужда народу, голод, страшні недуги, бунти — кожному ставало ясним, що далше так не може бути, що кріпацтво доживає свого віку, що треба якоїсь реформи.

На додаток, 1853 року почалася війна проти Туреччини, ніби за зневаження церкви, а в дійсності, щоб здобути Царгород. У цій війні виявилася гниль царського уряду і все лихо тодішнього суспільного і державного устрою. Кращі люди домагалися нових порядків і знесення панщини. Ці голоси, хоч дуже здалека, все таки доходили до Шевченка і, певно, кріпили й піддержували його.

18 лютого 1855 помер цар Микола I, а на престолі сів його син, Олександр II. Сподівання стали прибирати реальні форми. Повіяло ніби якоюсь далекою весною... Молодий цар, ученик Жуковського, не хотів оставатися таким деспотом, яким був його батько; дарував людям волю. Має прийти амнестія, і політичних не минуть.

Але воля не спішилася; праця над великою реформою поступала повільно, а перша анестія минула нащого поета. Кажуть, що цариця-мати сама скреслила його із списку, представлених до помилування. Не могла простити йому того «засушеного опенька».

7 квітня Михайло Лазаревський повідомив в листі Шевченка, що його незабаром випустять на волю. Але радість була передчасна. Як дуже спішилися, щоб вивезти Шевченка з України, так зовсім не поспішалися, щоб повернути його туди. «Широка дорога з раю, а до раю тільки стежечка, та й та поросла колючим терном».

XV

2 травня 1857 року Михайло Лазаревський повідомив Шевченка, що цар Олександр II підписав амнестію.

Яке враження зробила на поета ця вістка, видно з того, що він 16 травня скінчив *Москалеву криницю*, а незабаром, 10 червня, забрався до зготовлення *Журнала*.

З щоденника Шевченка довідуємося, як проходили його останні дні неволі, а також його пляни поїздки, але з листа Лазаревського він побачив, що йому наперед треба їхати до Петербургу, щоб подякувати Толстим, бо вони виклопотали його звільнення. І Шевченко став приготувлятися до такої дороги.

Він записав у своїм щоденнику: «Воля і подорож мене цілком проглинули. Ще спасибі Кулішеві, що догадався прислати книжок, а то я не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за «Записки о Южной Руси». Незабаром буду цю книжку напам'ять знати. Вона мені так живо, так чарівничо живо нагадала мою прекрасну Україну, що я немов із живими бесідую з її славними лірниками і кобзарями».

Під днем 18 червня записує Шевченко: «Нині... я довго лежав під вербою... і заснув. Приснився мені Межигірський Спас, Дзвінкова криниця, а потім Видубицький монастир, потім Петербург і моя люба академія. Чи скоро я побачу все це на яві?..» Він пильно вижидав кожної пошти і за кожним разом, як вона не привезла нічого для нього, попадав у смуток.

І ноет, дожидаючи звільнення з неволі, розбирав кривду, яку йому заподіяно надмірно жорстоким царським присудом. «Август, поганин, засилаючи Назона до хижих готів, не заборонив йому писати й малювати, а християнин Микола заборонив мені одно і друге. Оба кати, але один із тих катів християнин і християнин XIX-го віку, на очах у котрого виросла найбільша в світі держава виросла на підвалинах Христового заповіту».

Та потішається поет думкою, що «все це невимовне горе минуло, ніби не чіпляючися мене, найменшого сліду не лишаючи по собі... Здається мені, що я й нині точнісінько такий самий, який був і десять літ тому назад. Ані одна риса у моєму внутрішньому образі не перемінилася. Чи добре це? Добре, бодай мені здається. І я з глибини душі дякую моему всемогучому Сотворителеві, що не дав страшному досвідові торкнутися своїми залізними

кігтями моїх переконань і молодечосвіжих вірувань. Де-що прояснилося, викруглилося, прибрало природніший розмір і вид; але це вислід невпинно летючого Сатурна, а не гіркого досвіду».

І Шевченко стає пильно контролювати себе. Він не вірить собі. «Про живопис тепер мені й годі думати. Це було б подібне на віру, що на вербі виростуть грушки. Я й перше не був навіть мірним живописцем, а тепер тим менше. Десять літ без вправи спосібні зробити й з великого віртуоза найзвичайнішого скрипулу. Значить, про живопис нема мені й що думати. А я гадаю посвятитися цілком ритовництву аква тінта...»

Що постанова була кріпка, видно з пізнішого листа до графа Федора Толстого, у якому каже Шевченко: «Творчим артистом я не можу бути; про таке щастя було б і нерозумно думати; але я, по приїзді до академії, при помочі Божій та добрих і світлих людей, буду ритовником... Сподіюся зробити щонебудь достойне улюбленої штуки, ширити через ритівництво славу славних артистів, ширити в суспільстві смак до доброго й прекрасного».

Тут, як бачимо, Шевченко недооцінював себе, як артист плястик. Деякі його краєвиди і портрети критика ставить високо, а про офортний портрет графа Толстого, каже Іван Трущ, що під ним сміло міг би підписатися і сам Рембрандт.

Найчастіше згадує тепер Шевченко свого улюбленого вчителя, Брюлова і ніби совість докоряє йому, що не кинув усього, та не пішов з ним. Цікава думка для дослідників над генезою Шевченкових перших творів і взагалі над зрозумінням Шевченка, як поета. Якесь вище призначення веліло йому бути не малярем, а перш усього поетом, хоч практичний розум наказував якраз протилежне. І щойно тепер розуміємо, чому наш поет не зражувався критикою, ба навіть прямо вуличними нападами російських критиків на нього, чому Гоголеві платив хлібом за каміння, чому, хоч як тужив за малярством, ховав у чоботі мережані книжечки з віршами, а не рисунки.

Дивно вражають нас слова у тому признанні: «не зважаючи на заборону, все таки складаю вірші». Знаємо,

що вірш *I досі сниться* написаний в Оренбурзі 1850 року, а *Москалева криниця* 16 травня 1857 року в Новопетровську. Значить, більше як шість років Шевченко не писав поезій. *Москалеву криницю* творив, а властиво перероблював після листа Лазаревського, у якому цей приятель поздоровив його з волею. Отже не було причини скриватися. Шевченко каже: «Вірші нишком складаю» так і складав їх. Тому не легко й погодитися з гадкою, щоб поет, під час слідства в Петербурзі, і в Оренбурзі, і в Орську, і в Сир Дарії, скрізь не кидав пера, а противно, навіть багато писав. А тепер, протягом більше ніж шести літ, не написав ані одного віршика. Мимоволі, виявляється здогад, що може й писав їх, але вони до нас не дійшли, як і ціла спадщина доходила частинами...

Перед заходом сонце іноді таки добре припікає. Так і неволя перед своїм кінцем давала себе добре почути Шевченкові, особливо зненнавиджена військова служба. Приїхав баталіонний командир і Шевченка вивели на огляд. Від 5 до 7 години ранку рота рівнялася, а тоді з'явився «рудий» гість. Мордував бідних солдатів, а між ними й поета до 10 години ранку, а по обіді всі конфірмовані мусіли ставитися на ще гірший опит. Шевченко ні на зерно не рушив вперед по шляху військової освіти. По іспиті комендант питався по черзі кожного, за що він сповняє обов'язок солдата.

— Ти за що? — спитався, звертаючись до мене.

— За написання бунтівничих віршів, ваше високоблагородіє, — відповів я.

— Сподіюся, що більше писати не будеш, — сказав комендант.

«Цей огляд, — додає поет, — так придушив мої блискучі рожеві гадки, так мене збентежив, що якби я не мав у себе в руках листа Лазаревського, то я б зовсім знемігся під гнітом цього важкого враження».

І поет стежить за подувом вітру, чи сприяє він поштовим кораблям, чи ні. Числить у думці час, коли такий корабель може прийти і де він тепер на морі може бути.

«О першій годині вночі вітер подув із південного сходу. Вітер тихий, рівний, такий власне, якого треба нашому поштовому човнові».

У неділю 21 липня пішов Шевченко до кріпости, щоб обголитися. Від першого підофіцера Куліха почув, що о годині 9 ранку приплив поштовий пароплав Ласточка. Обголившись, придушив жаль і йшов до містечка. Виходячи із кріпости зустрів шпитального наглядача і він перший привітав його з волею. «Сталося це 21 липня 1857 року о годині 11 ранку» — додав Шевченко, підчеркуючи важливість цієї хвилини у своєму житті.

Але ще й тепер не було ясно, як і куди може Шевченко їхати. Військові власті ждали відповідних приказів. А для Шевченка кожний день ставав роком.

XVI

Вкінці, 31 липня Усков нагло згодився дати Шевченкові пашпорт прямо до Петербургу. Другого дня він дотримав слова, а наступного дня о годині 9 вечером опустив Тарас Шевченко Новопетровську кріпость і по триденнім щасливім плаванні по морі на дряхлому рибацькому човні, прибів до Астрахані.

Було це тоді нікчемне, осоружне місто. Ані їдальні, ні гостинниці, а Шевченкові треба було тут ждати кілька днів на пароплав. Остаточо найняв якусь комірку за 20 копійок на добу і розжився. Та незабаром і тут знайшов гарних людей. Земляки, побільше кияни, дуже щиро й радісно та по братерському вітали свого славного поета, який вертався з далекого заслання до рідного краю.

Тут відновив Шевченко знайомство з Олександром Сапожніковим, великим багатцем, який запросив його на парохід «Князь Пожарський», що мав відвезти Сапожнікова з цілим товариством до Нижнього Новгорода. Шевченко мав уже квиток за 5 рублів, але тепер звернув цей квиток, щоб його дали безплатно такому бідоласі,

що навіть 5 рублів за їзду не має і 22 серпня відплив в товаристві Сапожнікова з Астраханя.

Подорож була прекрасна. Товариство поводилося з Шевченком дуже уважливо, ввічливо, хоч просто, немов тямилу, що йому треба віддячити за все, що він перетерпів на засланні. Приїхавши до Саратова, відвідав Тетяну Костомарову, матір свого друга Миколи. Показувала йому листи свого сина з-за границі та листочки філодок, прислані з Швеції.

В Самарі зайшов до найкращого ресторану, «Тут російський дух, тут Росією пахне», тобто лоєм, спалениною і всяким можливим паскудством. Переїжджаючи попри Сибірськ, жалував, що не міг оглянути пам'ятника Караміна. Зате, корабель спинився біля Казані і Шевченко зробив два нариси з цього міста. Вечором, їдучи далше, читали на кораблі «Наливайка», а також «Войнаровського». Шевченко мабуть скоро пригадав собі Рилієва та його сумну долю.

XVII

Дня 19 вересня 1857 р. причалив корабель до Нижнього Новгорода і тут стрінула Шевченка несподівана пригода. Поліція задержала його, маючи приказ відставити Шевченка до Уральська.¹ На щастя керівником тамешньої поліції був земляк, полковник Лапа, а губернатором був трохи ліберальний Муравйов: Вони зрозуміли тяжке положення поета і післали до Оренбургу лікарське свідоцтво, немов він тяжко недужий і такої великої дороги не може відбутися. Від себе написав Шевченко листа до графа Толстого, щоб він виклопотав йому дозвіл хоч два роки прожити в Петербурзі, для праці в академії.

¹ Комендант Новопетровської кріпости, не знаючи, що амнестія, видана Шевченкові, була неповна (йому не дозволялося жити в обох столицях), дав був пашпорт на подорож до Петербурга. Коли ж довідався про обмеження, то післав до Астрахані наказ до свого ад'ютанта Бурцова, щоб поета спинено в Астрахані, а коли його там не буде, то в Нижньому, щоб відібрано від нього дозвіл і вислано до Уральська. Приказ наспів до Нижнього скорше, чим поет приїхав і поліція його тут задержала.

Заки наспіло рішення, довелось нашому поетові мало не півроку проживати в Нижньому Новгороді. Мимо дощу і слоти, а також болота, він радо ходив по місті, оглядаючи церкви та всілякі будинки. Вечорами бував у театрі, бував також у місцевому клубі. На брак знайомих годі було йому нарікати. Крім давніх, таких як: Бобжинський, та Брилкін і крім людей, яких він портретував, по-знайомився Шевченко з полковником Лапою та його помічником Кудлаєм, з лікарем Гартвігом, з князями Голіциним і Трубецьким, з генералами Ваймарном і Фрайліхом, з начальницею дівочого інституту Дороховою, з бароном Торнау, з подорожником І. П. Ковалевським, з критиком Улібашевим та іншими. У клубі він зійшовся з тодішньою верхівкою місцевого суспільства. Всі вони радо вітали чоловіка з такою помітною мінувшиною, як Шевченко — артиста й поета, потерпівшого за свої вільнодумні ідеї. В багатім, а все таки провінціоанальнім місті, не часто попадається така визначна людина. До того, кожний тоді цікавився питанням, як розв'язати кріпацький вузол, а Шевченко був відомим заступником кріпаків, то і з тої причини він являвся цікавою людиною і кожен рад був почути його думку. А все ж таки найбільше тягло поета до своїх земляків.

У вільних хвилинах читав. Погана погода, коли не можна було рисувати та оглядати помітні церкви і монастирі. Сприяло читанні. А Шевченко не читав, а прямо зачитувався всякими книжками.

Як зацікавився і перейнявся Шевченко революційними змаганнями тодішньої журналістики, доказом може бути його слово з приводу наміченої часописі «Посередник», яка мала виходити в Парижі, щоб бути посередником між лондонськими виданнями і правительством, а також, щоб демаскувати підлости «Пчели», взагалі плюгавства правительсва. «Прегарний намір!»

Так само владувала його вістка, немов то в Москві ходить між молоддю лист Костомарова до царя, повний всякої правди, взагалі ширший і мудріший від листа Герцена, до того ж самого адресата. «Лист Костомарова буцім то написаний з Лондону. Коли це правда, то сміло можна сказати, що Костомарів належить до собору на-

ших заграничних апостолів. Благослови його, Боже, на тому великому полі».¹

З того бачимо, що ані клуб, ані гостинна новгородська аристократія, ні театр не піввали його й не одушевили до тої міри, що революційні змагання існують серед тодішнього російського суспільства, а зокрема його високоідейних одиниць.

Про нікого із нових своїх знайомих поет не пише з таким одушевленням, як про одного з останніх декабристів, з яким звела його судьба в Нижньому Новгороді. Він стрінувся з декабристом, Іваном Олександровичем Анненковим, який вертав з Сибіру. «Сивий, величний, лагідний старець, в своїх бесідах не виявляє на тіні злості проти своїх жорстоких суддів, він навіть добродушно жартує собі із царських любимців, Чернішева й Левашева, з голов тодішнього верховного суду. Благоговію перер тобою, одним з первозванних наших апостолів».

На такому найближчому життєвому фоні являється Шевченкова поема *Неофіти*. Між 4 і 8 груднем 1857 року поет не вписує ані одного слова у своєму щоденнику, а 8. 12 нотує: «Протягом цих 4-ох днів писав я поему, котрої імені ще не придумав. Мабуть назву її *Неофіти*, або *Перші християни*. Добре, коли б мене не піддурив Щепкін: я йому присвятив цю поему і мені дуже хотілося б прочитати її та почути його щирі дружню думку».

4 січня 1858 р. післав Шевченко через Овсянникова свій найновіший твір до Куліша, з заміткою, що він ще недобре викінчений, та з проханням, щоб Куліш переписав гарненько *Неофіти* та післав їх Щепкінові. А 21 січня просить у листі до М. Лазаревського, щоб уз'яв від Куліша цю поему, прочитав її переслав Щепкінові через Шрайдерса до Москви. Йому було цікаво знати гадку Куліша про цей новий твір. Незабаром він тую гадку почув, але мабуть сподівався іншої. Куліш пише до нього, що *Неофіти* гарна штука, але вона не надається до друку, бо не годиться доброму синові (Олександрові II), на-

¹ Як тепер знаємо, радість і надія на Костомарова були передчасні. Великий історик ніколи не рішився ступити на непримиримий шлях отвертої боротьби проти царського правительства.

гадувати діла його батька (Миколи І). «Так не тільки рано друкувати *Неофіти*, але позволь мені їх не посилати і до Щепкіна, бо він з ними у люди носитиметься і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба пускати тебе до столиці». Куліш, як бачимо, зайняв утилітарне становище.

Шевченко не те. На похвали новому цареві він «і ву-сом не моргнув». Був іншої гадки. На патетичний лист Куліша відповідає просто, а навіть з гумором: «Який там нечистий тобі казав, що я приготував свої *Неофіти* для друку? І гадки і думки не було. Я післав їх тобі тільки прочитати, щоб ти бачив, що я тут не, склавши руки, сиджу. І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою».

Та не зважаючи на не дуже то привітну думку Куліша, Шевченко дальше піклується *Неофітами*. З лютого 1858 року, питається у листі свого старого друга Щепкіна, чи прислав йому Куліш його *Неофіти*.

А з листа до М. Лазаревського можна догадуватися, що хотів ними привітати також Марка Вовчка. І Кухаренка теж повідомив Шевченко про написання цього твору. Коли ж довелося йому в домі графа Толстого прочитати якийсь свій твір, то він вибрав якраз *Неофіти*. Вони вислухали Шевченка уважно, хоч, може, його не зовсім зрозуміли. На цьому й кінчаються вістки про цю поему в його автобіографічних матеріялах, щоденнику і листах.

Навмисне розглядаємо тут, що Шевченко читав та з ким сходився й говорив, заки протягом 4-ох днів приступив до писання однієї з більших своїх поем. Між книжками не бачмо жодної, яка могла б піддати йому ідею до нового твору. Деяке значення для генези *Неофітів* міг би мати Красінського «Іридїон». Але в біографічних матеріялах про Шевченка ніде не стрічається ім'я польського поета-філософа. Для Шевченка він являвся людиною з іншої планети, як філософ-аристократ, як син гордого, політично скомпромітованого батька. Для українського літературного світу й для читаючого суспільства, Красінський до нині найменше звісний і зрозумілий з трійці великих польських поетів. Тому, його вплив на поему *Неофіти* майже виключений.

Шевченко від молодих літ знав і до смерти возився із святим письмом, а на засланні це була майже одинока його лектура. Тому й називають його поетом-Біблійцем. Малим хлопчиком він слухав, як його дід у неділю розгортав «Мінею» і читав зібраній родині й сусідам про життя святих і Господніх подвижників, борців та мучеників за віру. А опісля оповідав дід про Коліївщину, про безталанного Гонту, якого вороги так жорстоко замучили, а на якого нарід глядів, мов на свого заступника, мов на борця за хлопську правду. В душу Шевченка з-зарання залітала, мов зерно майбутнього, ця паралеля, яка не раз відзивається пізніше у його творах, а яка творить зруб архітектонічної будови *Неофітів*. Цей паралелізм остається один із угольних каменів поетичної будови нашого поета.

Він був патріот, народолобець, філантроп і віруючий християнин, бо якраз Христова віра підняла ідею збратання народів, вирівняння пропасти між повноправним горожанином і безправним рабом, голосила все-світний мир і любов. У його голові ідея знесення кріпацтва й визволення рідного народу зливались з проповіддю християнізму, творила щось одно нерозлучне; він бурив царство насильства, сатани, деспотизму, щоб збудувати царство Боже, державу волі і правди. Він був переконаний, що якраз за це стрінула його така жорстока кара й це переконання давало йому силу перенести тяжкі десятирічні страждання.

Як колись у робітні Брюлова ставали перед його очима привиди наших безталанних гетьманів, так тепер виринали перед ним образи колишніх мучеників за Християнську віру й теперішніх страдальців за правду і волю. До них і себе мусів причислювати. Пекло, в якому жив на засланні, це чорне суспільне дно і це скріпляло його «вірую», це була йому, мов потопаючому, дошка спасення.

Цей його християнський, глибоко моральний настрій очищення і всепрощення скріпився при стрічі з декабристом Анненковим, величним, благородним старцем, який витерпів так багато кривди. Герцен і тодішня загранична публіцистика, оповідання про смерть масона-містика Ла-

бзіна- пригадали йому Кирило-Методіївських братчиків і славний, живий ще в пам'яті загалу, заговор Петрашівців і перед поетом виринула нараз велика картина десятилітньої боротьби молодих ентузіястів проти кривдячого царату. У його бистрій пам'яті з'явився спомин того моменту, коли мати Костомарова виходила від сина з цитаделі «чорніша чорної землі» і йшла, неначе знята з хреста. Образ терп'ячої матері аристократки, яка готувала для свого коханого сина світле панське майбутнє, а діждалася суду і карі того сина. Це прототип Алькидової матері в *Неофітах*.

Ось де треба вважати джерело *Неофітів*. І тут, як нормально для Шевченка, не книжки чужих авторів, а власні переживання дали йому товчок до поетичного творення.

Безперечно, дуже трудне завдання вз'яв на себе Шевченко: представити Рим за Нерона і на тому фоні повести паралелю до Росії за часів Миколи I. Тут у поміч прийшла йому знайомість з античним мистецтвом і з історією старинних римлян і греків. На тому полі наш поет не був таким то новиком, як декому здається. Від свого старшого приятеля-учителя, Сошенка, вз'яв кілька томів історії старинної Греції і читав їх. Божественний Брюлов відтягає його від середновіччя, а тим самим й від німецької штуки, а повертає його у світ старинних римлян і греків. Цей мистець-учитель велить своєму любимцеві-ученикові брати малярські теми виключно з Біблії та історії греків і римлян. Ученик слухає учителя і в його помешканні якийсь час немає іншої книжки, як Біблії. Як гарно він описує картину Брюлова «Атенський вечір», як часто в повістях, деннику та в листах уживає імен і порівнянь та загалом натякує на грецько-римський світ! Ні, йому не так то було трудно перенестися до того Риму з Нероном, який конав в оргіях, а коли римський світ не виступає у *Неофітах* так живо й барвно, як в книжці «Останні дні Помпеїв», або в «Кво вадіс», то це тому, бо за словами Шевченка, *Неофіти* — це поема ніби

тільки з римської історії, а яка її властива тема, то читач сам побачить. А в творі Шекспіра «Юлій цезар» є також багато історичних неточностей, але високої вартости то-тому творові ніхто не відмовляє. Це ж поезія, а не історія!

Короткий зміст *Неофітів* такий. Молодий римський патрицій Алькид гуляє з веселим товариством у гаї біля Аппієвого шляху. Надходить св. Петро, стрічає веселу оргію і, замість проклинати, благословить її. Алькид кидає веселе товариство, багатства, кидає добру люб'ячу матір і стає Христовим учеником. Разом з другими неофітами дістається в неволю і його відвозять до Сиракуз. Люб'яча матір шукає всюди свого сина, аж знаходить його в підземеллях Сиракузи. Та туди її не хочуть пустити. А тим часом у Римі проголосили Нерона святим, чудотворцем. Потягли люди до столиці, щоб благати ласки. Пішла й вона. І ублагала! Привезли християн із Сиракузів, а з ними і її Алькида. Бачила, як плив на галері і як співав псалом про суд над неправедними і про вічну славу преподобним. Чула, як він молився «за брата лютого» і як товаришів своїх взивав, щоб ворогові простили, але перед гордістю його не поклонялися, бо зачались уже внучата, які без ножа і без огня проженуть тисячі поганих... А потім пігнали їх до Колісею, мов до різниці, диким звірам та ще дикішій товпі на оргію. Де ж була Алькидова мати? Чому не кинулася на Нерона, мов на жорстокого звіра?.. Годі. Його стерегли ліктори, а її не пустили до Колісею — перед нею зачинили залізну браму. Осталася біля циркових мурів і хотіла їх розбити головою. Досиділа до ночі й бачила, як сіроокі скити вивозили недогрижені тиграми трупи неофітів і як кидали їх у Тибр, на поживу риbam для цісарського стола. Бачила, як за трупом її сина розстелилися широкі, тихі круги. І тоді, замість прокльону з її наболілої груді, понеслася перша молитва до Христа. З поклонниці Венери вона стала проповідницею живого, правдивого Бога.

Провідна думка поеми не така, яку вбачає Огоновський (український нарід загибає в неволі, так як колись і неофіти). Це не провідна ідея, а ствердження факту. Головна ідея, яка водила пером при писанні поеми, далеко ширша і глибша. Любов творить — а ненависть руйнує. Щоб ворога полюбити, треба йому простити його гріхи, треба забути кривду, яку він нам заподіяв. Поет навчився цієї високої штуки, цього мистецтва над мистецтвом у важкій школі життя, в довгій перебуванні на розмові з самим собою. Очистився і став правдивим християнином. Український нарід заплатив дорого за своє майбутнє щастя, а тепер, коли воно зближається, (надія на нового царя і знесення панщини), хай же він стане гідним того щастя. Хай не допускає до свого серця поганських почувань пимсти, хай буде далеким від клича: «око за око, зуб за зуб». Будьмо, мов той Алькид, що велів своїм товаришам молитися за ворога. Будьмо, мов Акильдова мати, яка, дивлячись на втрату свого єдиного сина, піднялась до ідеалу Божої Матері. Вона, мати високоідейного чоловіка, понесла у світ не прокльони, але проповідь щирої любови, вселюдського прощення і братерство. Великою жертвою можна досягнути велике добро, ту правду, яку Шевченко утотожнює з братолюбієм.

Треба бути правдивими християнами, а не фарисеями. А при тім, ніколи не треба забувати, що лютому ворогові можна і треба простити, але не можна клонитися перед його гордістю. Тепер стали бити поклони перед новим царем навіть деякі чільні люди, хоч ще не знаємо, яким царем він покаже себе в майбутньому.

Такий глибоко ідейний зміст робить *Неофіти* твором загальнолюдським, а в українській літературі дає цьому творові виняткове передове місце. Такі твори це не продукт виключно артистичних змагань, а синтеза власних переживань, шматок зрілого й великою ціною набутого світогляду.

Царський маніфест, усунення з уряду Дуббельта й Закревського, амнесія з 1856 року викликала настрій радості й вдоволення, який легко перейшов і в угодовість з тодішнім правительством. Навіть найпередовіші люди повірили в добру волю уряду працювати разом з

інтелігенцією, щоб вивести державу з такого тяжкого становища. Те велике, передчасне довіря бачимо з листа Куліша до Шевченка, у яким він величає молодого царя, як спасителя. Навіть Герцен, провідник тодішніх вільнодумців, висловився похвально про нового царя і не диво, що деякі з них знаходять відгук Шевченка у *Неофітах*. Мабуть це був радше тодішній загальний настрій, якому піддавалися навіть сильні інтелекти, такі, як Шевченко. Але навіть супроти такого загального настрою, Шевченко виявив себе доволі самостійним і не попав у безграничне довіря до новосо правительства.

Критика звернула на *Неофіти* скорше свою увагу, як на *Великий льох*. Перший відгукнувся Куліш. Він признав *Неофіти* гарною поемою, але не на часі з чисто практичного боку. Боявся, щоб Шевченко не пошкодив собі цією поемою. Про ідейність твору та його актуальність «гарячий Куліш» не висловився.

Аналізуючи *Неофіти* в «Правді» (стор. 235.1868), Євген Згарський каже, що «поет поставив нам великим, святим прикладом образ терплячих за віру мучеників, християнських нововірців. Ні жовчю, ні пімстою не дише зболіле серце нашого віщого. Не взиває він земляків своїх до до кривавої пімсти, а до віри в правду».

Із Згарським не годився О. Огоновський у своїй розвідці про цю поему, обстоюючи думку, що Шевченко говорив тут все ж таки про пімсту.

Драгоманів кілька разів доторкається *Неофітів*. Збиваючи погляд деяких критиків, немов то Шевченко був революціонером-раціоналістом, вказує на те, що в *Неофітах* наш поет стояв на християнському становищі. Він на землі каже поклонятися тільки правді (а не кесарям), а на небі тільки святому Богові. В іншому місці він називає поему необробленою. Він каже, що, як у малярстві треба було нашому поетові витратити багато часу, щоб перейти від Брюлівського клясицизму до рідного йому реалізму, так і в поезії не легко було йому покинути Жуковського і Міцкевича, на котрих він вчився писати.¹

¹ Ця теорія не видержує нинішньої критики.

Картини Шевченка, — говорить дальше Драгоманів, окрім явного жанру показують, що йому ніколи (?) не довелося зовсім вибитися із клясицизму, а довелося іноді тільки перемішати клясицизм з реалізмом.

Інакше відізвався про героїню *Неофітів*, Алькидову матір, другий наш учений, Іван Франко. Він каже, що в літературі всього світу не знає поета, котрий би представив такий високий, а такий щиро-людський ідеал жінки-матері, як це написав Шевченко в *Неофітах*, відтак у *Відьмі* та *Марії*.

На високу стійкість ідеї всепрощення в творах Шевченка вказав Єфремов у збірці «Шевченко», а також і в своїй історії української літератури.

З чужих критиків замітний голос д-ра Єнзена. Він називає *Неофіти* грізним малюнком культурного побуту з перших часів християнства. Признає дійсно високе етичне значення цього твору, але каже, що з мистецького боку він стоїть куди нижче. Видно недостачу клясичного образування.

Вже з наведених голосів видно, що критика дивилася на цю поему головню з боку історично-етичного (як взагалі на твори Шевченка), не добачуючи їх високої мистецької вартости.

Про мову чисто народну, хоч підправлену (з konieczности) латинськими словами, про її повату, легкість, музикальність можна б окремо писати. Другої такої молитви, як «Пренепорочная в женах», наша література не має, і в світовій тяжко до неї знайти пару. Так само пересторога, «Горе з вами!», «Псалом новий Господеві» і молитва Алькида. Це перлини не тільки української думки й серця, але найкращі перлини нашого слова.

А дальше образи. Як багато їх тут змальовано і якою певною рукою і якими оригінальними красками. Вже перший з них: тюрма, хрест і ворона відчиняє перед нами якусь небувалу галерію. А дальше оргія біля Аппієвого шляху з гетерами і козлоногим фавном, а серед тої оргії св. Петро з благослов'ячою рукою. Смерть Нерона, до якого злітаються душі мучеників з цілого світу, щоб йому простити і проща до статуї Нерона, і галера з нео-

фітами, які пливуть Тибром, а яких рідні стоять на березі і за ними, мов під чарами сугестії, подають «Алилуя» та жорстоке грище на лідійському піску великого цирку, і ніч в Колізеї, і цілий 15-тий розділ. Це ж цикль, у якому не знати, що більше подивляти, чи мистецтво слова, чи дар інтуїції, чи пластичну геніяльність? А вже образ матері, яка дивиться на хвилі каламутного Тибру, в котрих гине недогризене тіло її сина, — це прямо щось монументальне, так високо трагічне, що мимоволі забувається про всякі критики й рецензії і в читача виринає одно-одиноке слово: геній! Як поет-маляр, Шевченко розумів, що такий образ римського світу, який він мав у душі, заки почав писати цю поему, вимагав величезного полотна (подібно, як у поемі «Сон»). Тому він нашкіцував його на далекому фоні, а наперед висунув тільки дві постаті, Алькида і його благородну матір (Прототипи релігійні: Христос і його матір, а реальні моделі — Костомарів і його матір), представляючи їх трагедію в мистецьких картинах.

Твір (625 рядків) написаний протягом 5-ох днів, отже писаний з якоюсь вибуховою силою, — щирий та ентузіастичний. Ця щирість чуття, думки, лінії і слова має якусь окрему, непідкупну силу. Вона говорить до нас огненно, розтоплює наше серце і мов кадило істини несеться понад нами. Робить те, чого благає поет на вступі до поеми, в своїй незрівняній молитві.

XVIII

Будучи в нижньо-новгородському театрі, пізнав Шевченко молоду драматичну артистку, Катерину Піунівну, «дуже любу дівчину» і це знайомство довело до того, що поет написав до неї листа, у якому признався, «що стати вашим мужем було б для мене найбільшим щастям, а зректися цієї думки буде трудно».

Та все ж таки незабаром прийшло зректися. Молода дівчина не бачила мабуть, щастя в подружжі з чоловіком, хоч не так то старим, але знищеним тяжкою неволею. Хвилева любов пригадала мабуть поетові його Оксану, товаришку молодих літ, іменем якої охрестив кілька героїнь своїх творів і Дуню Гашовську з Варшави, мо-

же й княжну Варвару, свого ангела-опікуна і до його любовних розчарувань прибів ще один епізод. З його щоденника видно, що поет не довго тужив за Катериною.

В Нижнім Новгороді переписував Шевченко свого *Матроза*. Видався поетові надто розтягненим, а переписування дуже йому надокучило. «Невиносимо нудна робота! Літераторам поинні платити не за писання, а за переписування власних творів» — каже з гумором.

9 лютого написав три поезії: *Доля, Муза й Слава*. Цікаво, що не пригадував собі *Пустки*, яку написав в Києві 13 грудня 1844 р. і присвятив Щепкінові. «Цілком не пам'ятаю тієї *Пустки*, а чую про неї вже не перший раз».

21 лютого почав переписувати для друку свої поезії, писані від 1847 до 1858 року. «Не знаю, чи багато доброго зерна виберуть з цієї полови». Крім того працював над *Відьмою*. «Я занадто цупко вз'явся за свою *Відьму*, так цупко, що нині скінчив. А роботи було немало, і скінчив, здається, незгірше. Переписав і злегка поправив *Лілею* й *Русалку*. «Як то приймуть земляки мої мою невільницьку музу?» За такою працею минуло п'ять місяців. У міжчасі рішилася справа Шевченкового повороту.

Саме в день свого народження дістав Шевченко листа від Лазаревського, що йому дозволено приїхати до Петербургу й жити там. Кращого поздоровлення він не міг дістати. Першого березня він записує: «Від міністра внутрішніх справ прийшов лист до тутешнього губернатора, що мені дозволено проживати в Петербурзі, але все ще під надзором поліції».

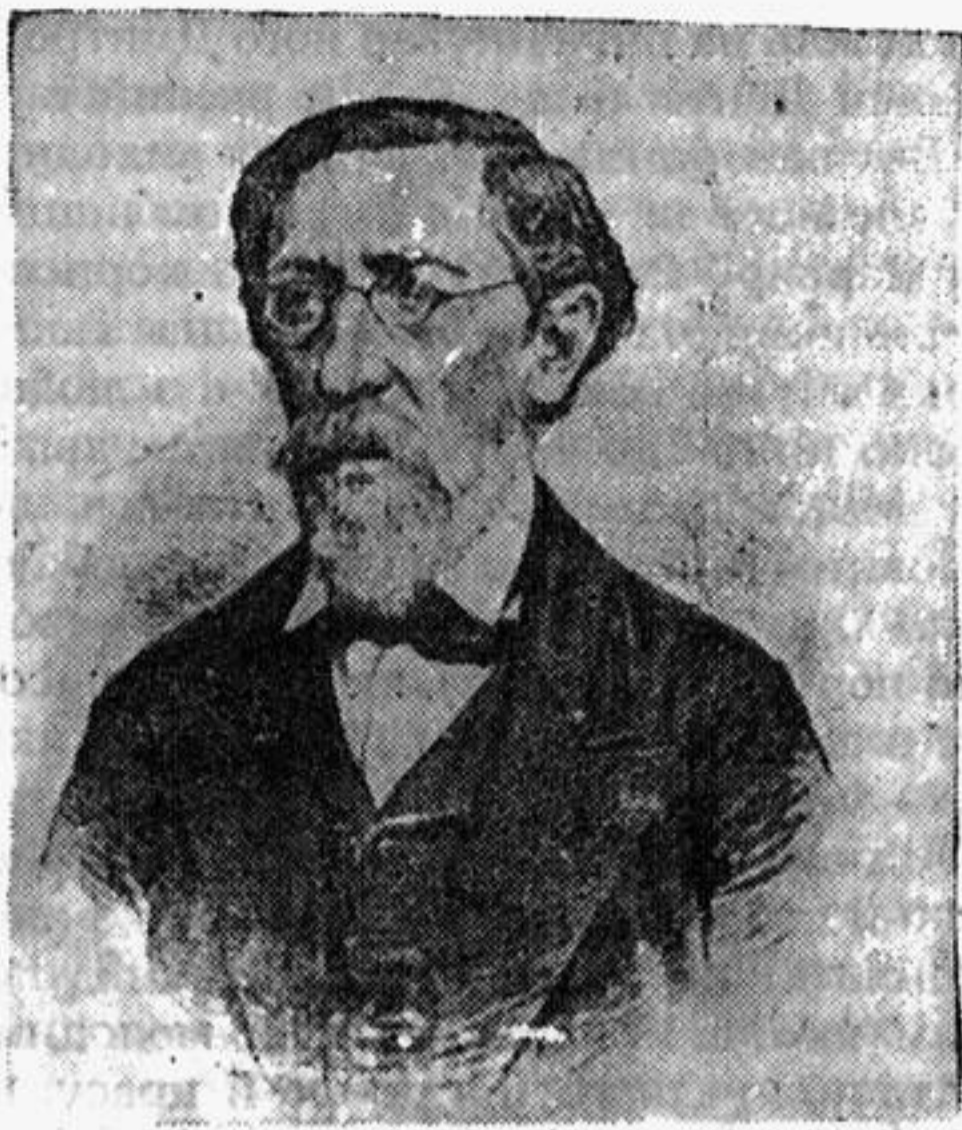
7 березня від полудня до пізної ночі прощався Шевченко з своїми приятелями. Розставання закінчив у Дорохової вечерою і тостом за здоров'я графині Толстої. Видно, що при кожній нагоді поет не забував своєї благородної заступниці.

З Нижнього Новгорода виїхав Шевченко 8 березня, а пізно вечором приїхав до Владимира. Тут на поштовій станції він стрів Бутакова, під команду якого він плавав в 1848-49 рр. по Аральському морі. Це був неначе останній живий спомин і останнє прощання з неволею. Пізно вечором Шевченко приїхав до Москви і наступного дня пішов шукати свого друга Щепкіна й там замешкав.

Тут занедужав на очі. Лікував його Дмитро Мін, учений перекладач Данте, й ще більше вчений та досвідчений лікар. Він заборонив Шевченкові виходити кілька днів з хати, але поет не втерпів і вчором нишком відвідав княжну Варвару Репнін. У неї була корисна переміна; вона стала повніша і мов би молодша. Таким одиноким реченням збуває поет опис зустрічі з людиною, яку він так високо цинив, до якої спішився, не зважаючи на свою недугу. Між словами можна дочитатися, що зустріч вийшла сумовито. Княжна не сподівалася побачити такого Шевченка, яким він був тоді. Вправді з неволі він послав їй свій портрет (словами), як солдата лисого й опущеного, але в душі вона носила його таким, яким останньо бачила, — молодим, повним темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим і гладким. Тепер явився їй передчасний старець, з довгими вусами, з лисою головою, з морщинами під утомленими очима. Душею остався поет таким, як був і колись, — вічно молодим, скорим до ласки і гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до непізнання.

18 березня скінчив Шевченко в Москві переписування своїх творів за 1847 рік. «Шкода, що нема з кимсь тямущим їх прочитати. Михайло Семенович не суддя в цій справі, він надто поривається. Максимович, — цей просто преклоняється перед моїм віршем. Бодянський також. Треба буде подождати Куліша; він хоч жорстоко, а деколи скаже правду. Зате йому не говори правди, як хочеш заховати з ним добрі відносини».

З побуту в Москві Шевченко був дуже вдоволений. Він стрінувся і познайомився з багатьома людьми. Особливо любувався співом М. В. Максимовичевої. «Хоч нині страстна п'ятниця, вона цілий вечір співала мені наші рідні, сердечні пісні. А співала так гарно, з таким чуттям, що мені здавалося, неначе я знаходжуся на берегах широкого Дніпра». Максимович дав у честь Шевченка обід, на якому був Погодін і Шевірев. Останній не подобався Шевченкові: «солодкий до нудоти старушок». Господар виголосив вірші, які зложив на привіт вертаючого з неволі поета, а по обіді люба господиня відспівала кілька

Михайло Максимович

українських пісень. У Кошелова стрінувся Шевченко із Хомяковим та кн. Волконським, декабристом. «Він спокійно без найменшої злости розповів мені деякі епізоди із свого 30-літнього заслання; нарешті додав, що з його товаришів, яких позакидали до самотніх тюремних келій, всі повмирали, а ці, що нудилися по кількох разом, пережили своє мордування, між ними і він».

26 березня, о годині 9 рано, розстався Шевченко із Щепкіном, а о годині 2 по полудні від'їхав до Перербургу.

XIX

Приїхавши до Петербургу, Шевченко пішов прямо з залізниці до свого друга Лазаревського, який так пильно піклувався ним в часі прогнання і мав це особливе щастя першим повідомити Шевченка про визволення з неволі та про дозвіл на перебування в Петербурзі.

Дуже сердечно стрінули Шевченка в родині Толстих. В своєму щоденнику, 28 березня, пише поет: «Ця стріча

була сердечніша від усякої стрічі свояків. Багато хотів я висказати їй (графині Толстій), і не сказав нічого. Нехай вже на другий! Пляшкою шампана освятили ми святе радісне побачення і в 8 годині розійшлися». 30 березня графиня Толста представила Шевченка своїм знайомим, які у великому гурті зібрались у неї. Вітали його, як давно очікуваного дорогого гостя. 12 квітня у Толстих був прошений обід в честь Шевченка для численних приятелів того знаменитого й усіми шанованого дому. При обіді граф Толстой сказав коротке слово в честь царя (він був заступником президента академії шук), а промову в честь Тараса Шевченка виголосив Микола Старов, відомий російський письменник. Він сказав: «Нещастя Шевченка скінчилося і цим усунуено одну з величезних кривд. Ми не нарушимо скромности цих, що заходилися біля цього доброго діла й придбали собі дяку кожного, кому воно лежало на серці. Скажемо, що нам радісно бачити цього Шевченка, котрий серед страшних, убійчих обставин, в суворих мурах смердячої казарми не ослаб духом не впав в розпуку, але зберіг любов до своєї долі, бо вона благородна. Це високий приклад для всіх наших артистів і поетів. Вже це одне достойне зробити Шевчен-

Михайло Лазаревський

ка безсмертним. Позвольте ж піднести тост подяки за цього Шевченка, що своїми стражданнями піддержав святу віру що дійсно моральну природу чоловіка жодними обставинами не можна побороти».

Граф А. Толстой

У Толстих бував Шевченко частим гостем і графиня не раз просила його до себе, хоч не мала ніякого діла, щоб побачитися і поговорити з чоловіком, якого поважала й цінила. Які щирі і близькі відносини в'язали Шевченка з родиною Толстих, видно із споминів їх дочки, П. Юнге. Вона каже, між іншим, що коли граф Толстой прийшов з міста додому із щасливою вісткою про амнестію Шевченка, тоді розбуджено дітей і зібрано їх у їдальні, де ціла родина відсвяткувала радісний момент.

Круг знайомих Шевченка в Петербурзі поширювався з кожним днем. Тут зустрів він своїх польських товаришів недолі з Оренбургу: Сіраковського, Станевича і Желіговського - Сову. Цей присвятив Шевченкові вірш, який кінчається строфою:

Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawien a chwila blika,
Kiedy wieszcz w rodzi lud.

Як цим спасінням мало бути знесення кріпацтва, то Сова не помилився, коли ж він мав на думці волю народів, однак його сподівання були дещо передчасні. На всякий спосіб вірш цей характеризує ті великі сподівання, якими захоплювалися інтелігентні люди в Росії тоді, як царем став Олександр II. Що й українські круги не думали інакше, це видно з листа Куліша до Т. Шевченка. «Цар, дай Бог йому здоров'я і довгого царствування, не забороняє нашої мови. Тепер процвіте рідне слово.. Не годиться напаминати доброму синові про діла його батька... Він же тепер у нас перший чоловік; якби не він, то й дихнути нам не дали б».

Що Шевченко був іншої гадки, показують його *Неофіти*, *Юродивий* і думка «Я не неадужаю, — нівроку», де читаємо ось яку програму:

Добра не жди,

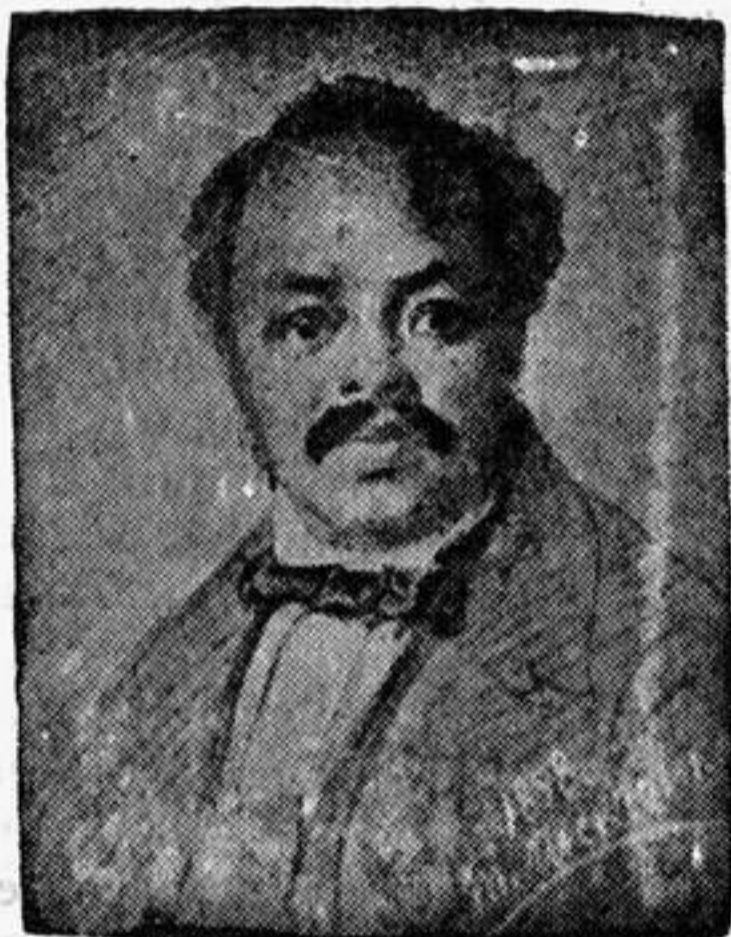
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її припав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить,
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Шевченко й після амнесії остався революціонером, який вірив у справу і всупереч рожевим сподіванням Куліша голосив протилежну думку. Сьогодні ми бачимо, хто з них був правий.

Між рос'янами, знайомими Шевченка, бачимо: графа Толстого, генерала Хрулева, оборонця Севастополя, славного математика М. В. Остроградського, поета Мея, що перекладав деякі вірші Шевченка, професора Кавеліна, братів Жемчужникових, адмірала Голеніщева, малярів Михайлова і Лукашевича й багато других. Під кінець життя познайомився в академії sztuk із Тургенєвом, якому й завдячуємо останній портрет Шевченка, списаний мистецьким словом великого повістяра.

Доля хотіла, щоб на склоні літ пізнав Шевченко також сина того чоловіка, який мав для нього таке велике значення — В. П. Енгельгардта. Був це молодий, дуже порядний чоловік.

Серед такого товариства минали останні роки життя Шевченка. Був він у тісному контакті з своїми приятелями, Білозерським, Костомаровим, Семеном Гулаком. До Петербургу приїжджав також Щепкін, щоб відвідати Шевченка. Перший раз він побачив славного трагіка, негра Айру Ольдридж. Він назвав його великим артистом, а познайомився з ним у Толстих. Обидва з іншого підсо-ня, далеких собі виглядом, світоглядом, в'ячею, а пре-

Айра Ольдридж. Рисунок олівцем з 1958 р.

цінь так близьких. Оба були колись невільниками, оба великі артисти, їх душі задивлені в якусь не з цього світу красу. Ольдриддж хотів дістатися до театру, а що псам і муринам вхід туди був заборонений, він мусів стати слугою-невільником у якогось актора. Коли Шевченко бажав вчитися малярства, він попав у неволю Ширяєва. Оба приборкали свою долю і стали видними людьми, оба ненавиділи неволю і того устрою, що ділив людей на вільних і невольних. На жаль не могли розмовляти з собою без перекладачки, але єднала їх пісня, найкащий перекладач. Іноді приходив Ольдриддж до Шевченка, замикалися двері і вони бставалися вдвох. Бог знає, що і як вони там говорили. Шевченко намалював портрет Ольдридджа, а Ольдриддж придбав собі портрет Шевченка, роботи Микешина.

Не так гарно складалося знайомство з Тургенєвим, чоловіком великої культури, але зовсім іншого крою. Був сином поміщика, привик до тонких товариських форм і у своїх творах прикладав велику вагу до літературної форми. Він не міг прилипнути душею до чоловіка такої щирої, наглої вдачі, яким був Шевченко. По думці Тургенєва Шевченко був людиною, замкненою в собі. Робив враження не поета, а чоловіка самотнього, в душі якого багато болю і терпіння і який туди нерадо когось пускає. Загалом, вдача пристрасна, гноблена долею, але незломна; чоловік з народу, поет і патріот. За словами Тургенєва, Шевченко писав якусь поему, мовою, котру могли б розуміти москалі й українці і прочитував йому навіть початок тої поеми (Кобзар).

Зате від першої зустрічі полюбив Шевченко молоду письменницю Марію Маркович, яка своїми оповіданнями зразу здобула собі славу й полонила навіть такого вибагливого критика, яким був Тургенєв.

Молода письменниця являлася Шевченкові сповненням його бажання і на його думку сходила нова зоря в українській літературі. Являлася сила, від якої віяла молодість. Поет дивився на неї, як батько на талановиту дитину, на свою наслідницю. Особливо високо цинив її мову і коли Тургенєв питався якого автора читати, щоб навчитися «малоросійської мови», то Шевченко відпо-

вів: «Марка Вовчка ; він один володіє нашою мовою». Шевченко присвятив їй гарний вірш *Марку Вовчку і Напанщині пшеницю жала*, чудову ілюстрацію до книги про кріпацьке горе.

Тоді то познайомився також Шевченко з малярем Михайлом Микешиним, що зілюстрував його життя і твори. Микешин працював над моделюванням пам'ятника 1000-ліття Росії. Між множеством постатей вибивався Петро I, «той, що розпинав матір Україну». Без жалю і злоти Шевченко не міг дивитися на монумент царату.

На цім монументі, Микитин мав гадку, поміж російськими письменниками доби царя Миколи примістити також Шевченка. Та на щастя в урядових кругах знявся крик і образом Шевченка «не забруднено чистого обличчя Росії», ані на його місці не поставлено достойнішої особи з «Малоросії». На думку Єфремова, це було щастя, бо як виглядало б постаті найбільшого поета України стояти на монументі в честь гнобителів українського народу?!

Згодом Шевченко замешкав в Академії штук, де став працювати над гравюрою, та одержав ступінь академіка. Гравюра, як знаємо, це була його давня мрія. Про неї писав він в листі до Толстої. В цім будинку він стрінувся із «знаменитим ритовником» Йорданом, який предложив йому свою поміч. Шевченко на пробу вибрав собі образ Святої Родина. А в загальному дуже пильно взявся до діла і помімо оживленого товариського життя, помімо доволі великої літературної праці, він зладив чимало офортів і дійшов до такого стандарту мистецтва, що деякі його офорти могли б підписати й найбільші графіки. Ще один доказ, що творчі сили Шевченка не були вичерпані і що в знеможеному тілі крився сильний дух.

В Петербурзі тоді проявилася була сильна українська робота. Куліш, Білозерський, Костомарів та інші снували великі пляни нової праці для розбудження народу. Заходилися видавати книжки для народної просвіти, а також часопис для українських інтелігентів. Ця праця їх гуртувала й об'єднувала. Лідером українського літера-

турного руху був Куліш та на Шевченка дизилися всі, як на верховного представника й провідника українства, а він, розуміючи це, не відтягався від жодної нагоди, де він міг послужити дорогої своєму серцю справі. Бував на сходинах, читав кожно українську книжку й сам носився з думкою видавати для народу елементарні підручники. Віку в Петербурзі доживати не хотів.

В листі до жінки Михайла Максимовича, у яким дуже гарно в'яжеться повага з гумором, пише Шевченко: «Я вас просив, щоб ви мене одружили, — а то, як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог pomoже, буду в Києві.. Посилаю свій портрет, але будьте ласкаві і не показуйте його дівчатам, а то вони злякаються, — подумують, що я гайдамацький батько, та ні одна і заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала, та, щоб на своєму городі гарбузів не саджала».

Але і цим разом його мрії осталися мріями. Дійсність казала йому сидіти одному в холодній хаті, без тихої розмови й щирої поради. Сидіти, поки надія не обдурить його, не висміє та морозом не окує палких колісць очей. Сидіти і нічогісінько не ждати.

XX

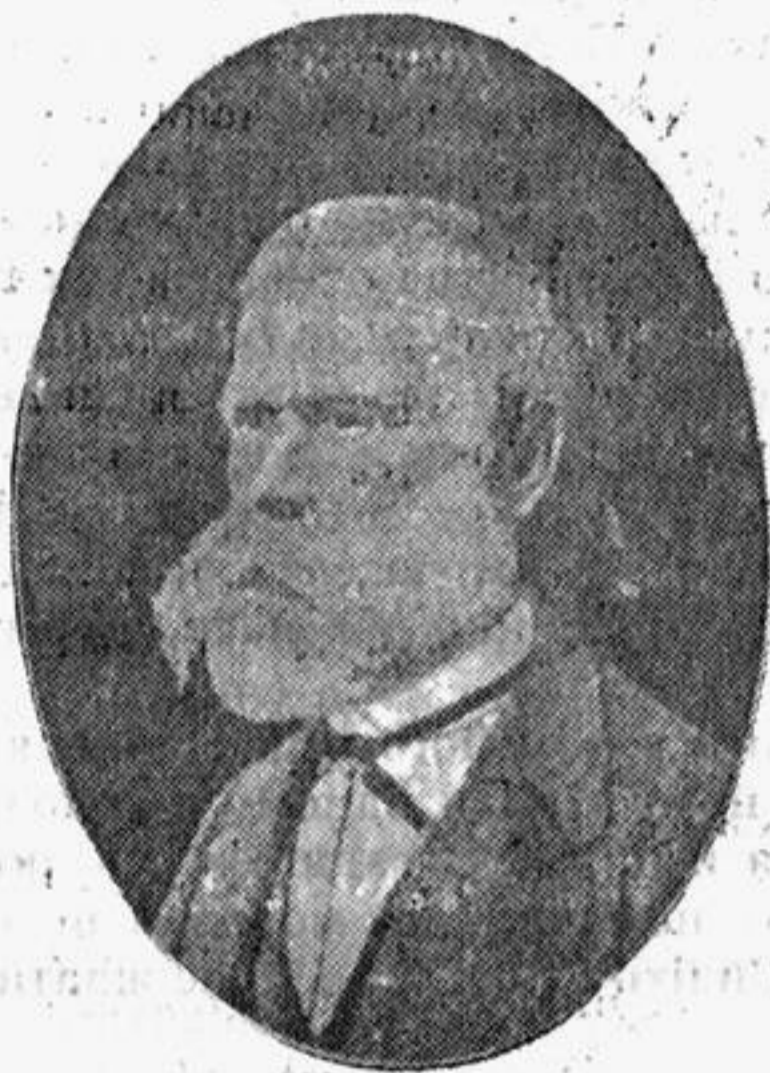
Не дивлячись на гарне петербурзьке товариство. Шевченко рвався відвідати Україну і нарікав в листах на повітря над Невою, де можна задушися. Приятелі Шевченка мусіли добре клопотатися, щоб дати йому дозвіл на відвідини України. З початком червня 1859 р. поїхав Шевченко третій раз на Україну.

Побував на старих, знайомих місцях та завітав до Кирилівки, щоб побачитися з ріднею. Але радості з тієї стрічі не було. Його брати й сестри дальше тягнули тяжку кріпацьку шлею, а й народові теж не покращало.

Зустрч з сестрою Іриною змалював Шевченко у гарному вірші *Сестрі*, у якому потішає її словами:

Молися, сестро! Будем живі,
То Бог pomoже перейти.

З Кирилівки заїхав поет до Корсуня, де його свояк, Вартоломей Шевченко, був управителем дібр князя Лопухіна. Тут остав поет кілька тижнів, радо пересиджуючи у великому саді. Чудові українські ночі держали його іноді аж до ранньої зорі.

Вартоломей Шевченко

Шевченко хотів купити собі трохи землі й побудувати хату, але так, щоб Дніпро плив біля самого порога. Ходив і їздив понад Дніпром і знайшов пригоже місце в маєтку полького землевласника Парчевського. Але цей пан не хотів мати сусідом поета-бунтаря і сказав, що наперед мусить поговорити з генерал-губернатором. Побувши в Городищі відвідав Шевченко Максимовичів і тут його стрінула немила пригода. На донос деяких польських поміщиків його арештовано, ніби за богохульство та підбурювання народу. Три дні держали поета в Мошнях, а відтак повезли дальше, до Черкас. Тут написав поет вірш *Сестрі*. З Черкас повезли поета до Ки-

єва і завдяки тодішньому генерал-губернаторові Васильчикову, Шевченко дістався знову на волю. «Їдьте хутчіш до Петербургу, — сказав він Шевченкові, — там люди мудріші і не чіпляються за дрібниці, щоб заслужитися».

Так за це, що Шевченко радо приставав із селянами та провадив з ними розмови про їхню горе, стрінула його ще раз та сама кара. Він впевнився, що за Олександра II, як і за Миколи I, осталися ці самі порядки і так само тепер, як і передше, не вільно просвічувати народу, не вільно бажати йому добра. Це каригідний вчинок...

В Переяславі обвіяли Шевченка спомини про договір Хмельницького і він написав вірш, в якому докоряє Богданові Хмельницькому за його політику. Вірш держаний в дуже різкому тоні.

Крім цих двох віршів *Сестрі* і *Якби то ти, Богдане н'яний*, написав Шевченко під час третьої гостини на Україні ще три вірші: *Ой по горі ромен цвіте*, *Ой маю, маю я оченята*, *Колисьь дурною головою*. Останній, автобіографічний, під враженням арешту:

О горе, горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні...

Видно, що другий арешт збентежив був поета не на жарти. І хто знає, як довго прийшлося б було йому сидіти в холодній, якби не Васильчиков, людина добра і чесна, який віднісся критично до панських доносів на хлопського поета.

Добувшись на волю поїхав Шевченко до Києва, де проживав під доглядом жандармського полковника. В Києві зустрів свого колишнього товариша, Сошенка, стрічався також з інспектором гімназії М. Чалим (автором пізнішої монографії про Шевченка). В розмовах із приятелями хвалив Марка Вовчка, а децю недоцінював Некрасова, якого вважав не поетом, а віршописцем, не прочуваючи, що пізніша російська критика якраз із Некрасовим порівнюватиме його твори.

Вернувшись в осені того ж року до Петербургу, Шевченко забрався пильно до літературної і малярської роботи. Не раз зранку до вечора не відривався від діла. Тоді й написана його поема з біблійного життя *Марія*, тоді намалював багато офортів. *Марія* була причиною переслідувань творів Шевченка, як богохульного поета. Та зовсім несправедливо, бо поема ця написана з глибоким піетизмом для Ісусової матері, лиш минається вона з церковними догмами, бо Шевченко був віруючим не-догматиком. Як маляр, Шевченко знав образ Матері Божої Рафаеля, Мурілля, Гольбайна й розумів, що всі вони поставлені на реальному ґрунті і незгідні ані костюмами, ані краєвидами, ані концепції з приписами церкви, та це все ж таки архитвори! Малярі малювали по своїй уяві, так, як веліло їм серце, а моделі підбирали серед свого оточення. І Шевченкова поема на тему Святої Родини, більш апокрифічна, чим церковна, але все ж таки виспівана чистими устами, а що не богохульна, про це говорить заспів.

Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників; подай їм силу
Твого мученика Сина,
Щоб хрест - кайдани донесли
До самого, самого краю!

Значить, поет пише цю поему, як молитву за братів-кріпаків, щоб вони щасливо діждали скорого визволення. Хто знає Шевченкову любов до поневоленого селянства, цей розуміє, що поет щиро, а не богохульно молився. До того з життя і творів Шевченка нам відомо, як він поклонявся перед образом матері взагалі, а Матері Божої зокрема, тому критика поеми була тільки доказом незрозуміння намірів поета, з одного боку, а з другого — очевидна заскоружлість. *Марія* має прекрасні образи:

Понад водою
Ходою тихою пішла,

Лопух край берега найшла,
Лопух зірвала і накрила,
Неначе бриликом, свою
Головоньку тую смутную,
Свою головоньку святую,
І зникла в темному гаю.

Образи, які рівняти можна хіба малюнками Ботічеллі і з композиціями Прерафаелітів.

У Петербурзі почував себе Шевченко дуже недобре і думками своїми линував над Дніпро. З листів видно, як він думав, щоб збудувати хату, одружитися та решту життя бути сімейним. Але нічого в житті не приходило Шевченкові легко. Доля була йому не матір'ю, а мачухою.

І тепер бажання його стрінулося з важкими перешкодами. Було гарне місце на продаж, але далеко від Дніпра, а поет хотів мешкати над самою рікою, щоб «було видно й було чути, як реве ревучий». Вишукав Вартоломей місце над самим Дніпром, так знову боявся поет, щоб «сердитий дідусь» не ушкодив його добра, особливо весною, коли він нищить береги. По довгих заходах знайшов Вартоломей Шевченко дуже гарне місце між Каневом і Пекарами. Поет зрадив, як дитина. Післав гроші, просив, щоб купити матеріал на будівлю і сам собі рисував пляни хати, щоб була по його вподобі. Але ж у найгарнішій хаті самому все таки скучно сидіти і поет не менше спішився з одруженням.

«Без жінки — писав до Вартоломея — й над самісіньким Дніпром і в новій, великій хаті, і з тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду самотній». То ж просив, щоб Вартоломей уговорив свою наймичку, Хариту, вийти заміж за нього. Харита подобалася Шевченкові ще тоді, як він гостював у Вартоломея. Вартоломей не радив Тарасові женитися з малоосвіченою дівчиною, бо вона не розумітиме його письменницького діла і дітям не вмітиме й стежки показати.

На це відповів Тарас, що він є син нашого безталанного народу і що для нього селянська дівчина буде добра жінка. Харита вкінці відказалася, бо не хотіла віддаватися за пана і йти з одної неволі в другу. Сказала, що

їй краще подобався молодий, сільський писар. Так і шим разом не довелось поетові біля нової власної хатини на спомин вінчання посадити зелену яблінку.

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.

Так він писав, але цього добра він ніяк не міг діждатися. Останню пробу зробив Шевченко в Петербурзі 1860 року. В Стрільній, недалеко столиці, пізнав він у сестри Кулішевої 20-літню Лікеру Цолусмаківну і влюбився в ній.

Була це дівчина горда і пишна, але негкодушна й не-образована. Кріпачка, сирота, така сама наймичка, як Харита, тільки розумніша від неї, — письменна й по-московському не говорить. Шевченкові знайомі, особливо жінки, відмовляли його від цього сватання, але Шевченко мріяв про родинне життя і цієї мрії не хотів покинути. Почався романс старшого, злиднями зпівеченого геніяльного чоловіка з молодого, здоровою та малосвіченою дівчиною — романс, який і покінчився трагічно.

Прорвалася нитка. У серці поета остався біль, який, хто знає, чи не приблизив його кінця! Знайомство з Харитою було переходове, воно мабуть не лишило ніякого сліду в його творах, але по зірванні любовних зв'язин із Лікерою, на нього «повіяло холодним вітром від надії. Зима! А нікогісінько нема». Як пам'ятник на гробі тої останньої надії поета, стоїть простий та глибоко сердешний віршик:

Поставлю хату і кімнату,
Садок, райочок насаджу;
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в однині — самотині
В садочку буду спочивати.

Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давно-колишній та ясний
Присниться сон мені...

І ти!..

Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся!

У малий

Райочок мій з-під тиха-тиха
Підкрадеться, наробить лихо,
Запалить рай мій самотний.

Тепер вже і своя хата над самісіньким Дніпром не марилася поетові, як тихе пристановище, до якого він міг би причалити своїм життєвим човном після такої бурхливої мандрівки. Остання любов запалить цей самотний рай. Та всі ці заходи поета, щоб збудувати свою хату й одружитися, мали в собі щось нервового, він неначе спішився до рідного кубла, видячи, що життя втікає. Нічого подібного не бачимо в його літературних творах. Вони видержані й писані певною рукою. А писав Шевченко, мимо надірваного здоров'я, доволі багато.

Приїхавши до Петербургу, зараз таки Шевченко думав вилати свої твори і 4 квітня 1858 р. записує: «Треба буде зробити вибір та вз'ятися до видання. Але як мені доступитися до цензури?»

11 квітня доручив Шевченко Каменецькому старатися в цензурі про дозвіл надрукувати його твори і цікавий був, що з того вийде!? Дозвіл на друк творів Шевченка не був легкою справою, бо російська критика була неприхильна, а уряд так жорстоко покарав його. Куліш за скоро величав нового царя, що немов він дає волю укаїнському слову. Воля ця сиділа у глибокій тюрмі під замками багатьох цензур. І треба було тяжких і довгих заходів, поки 1860 року вийшло нове видання творів поета. Це видання на силу перейшло цензуру, але явилось дуже пошарпанним.

Та Шевченко не обмежувався літературною працею, він хотів приложити свою руку й до просвітної роботи для ширших кругів і зладив *Буквар* для народних шкіл.

Яку вагу прикладав поет до свого *Букваря*, видно з його поеми *Марія*. Там поет каже, що Мати Божя заробила, чи то позичила півкопи і купилала для свого сина «буквар». А до Чалого він писав перед своєю смертю: «Якби Бог поміг це мале діло зробити, то велике й само зробилось би».

Буквар цей вийшов на початку 1861 року. Як Шевченкові залежало на прискоренні друку, видно з того, що хоч хворий, він вбірав фрак і їздив до цензурних митарів. Немов хотів перед смертю побачити свій *Буквар* та впевнитись, що початок великого діла не пропав.

Шевченків *Буквар*, — це невеличка книжечка на 24 сторінки. З того, три сторінки відведено на азбуку, одну на числення, а решту сторінок виповнено матеріялом до читання. З педагогічного боку, як підручник для неграмотних, праця Шевченка не має великої вартости, бо Шевченко не був професійним педагогом, але добір текстів вказує на велике розуміння нашої народної душі.

Братолюбіє, справедливість, віра у перемогу, — добра охота до праці для добра ближнього. Ці думки пробиваються в багатьох творах Шевченка, а також в його *Букварі*. З релігійним змістом гармонізує й світський. Є тут дві найкращі з ідейного погляду, українські думи. «Про пирятинського поповича Олексія» (яку також Костомарів любив з пам'яті говорити) і «Про Марусю попівну Богуславку». У першій — фарисейське лицемірство причиною Божої карі, а щире розкаяння причиною ласки. У другій думі — нещасливі ласощі ведуть українську душу в неволю і віддаляють її від ясних зір і тихих вод, від краю веселого й мира хрещеного. Між пословицями — цей сам принцип: «Брехнею увесь світ пройдеш та назад не вернешся. Застав дурного Богу молитися, то він і лоб проб'є».

Але ж і з *Букварем* не поталанило Шевченкові. Через недугу він не виходив з хати і сам розсилав свою останню книжечку. Тисячу примірників післав до Полтави, а другу тисячу — до Києва. Хотів розкинути його по селах, де були школи, а гроші, які вплинули б з продажі, положити до каси недільних шкіл. Та замовлень не було. Митрополит і єпископи неприхильно віднеслися до цього

діла. Замість принести відраду, останнє діло для народу принесло поетові тільки розчарування. Ще в останніх днях життя приходилось йому з прикрістю дивитися на те, як його *Буквар* купами заповнював хату.

Здавна клопотався Шевченко про визволення своєї рідні з неволі. Та це не була легка справа. Сім'я Шевченкова розрослася. Брат Микита мав трьох синів, Осип теж, а сестра Ірина теж трьох. Поміщик Фльорковський годився пустити їх на волю, але без землі, а як буде жити селянин без землі? Яка йому воля? А за визволення з по-

Тарас Шевченко (Під кінець життя)

лем хотів багато грошей, яких у Шевченка не було. Вкінці при помочі «Общества для пособія літераторам» повелося Шевченкові і він довів це діло до кінця кілька місяців перед смертю. Це була одна з ясних хвилин в його житті. Але ж ширшою ріднею був йому увесь український нарід, який стогнав далше у поміщицькому яр-

мі. Шевченко не міг діждатися хвилини, коли його здій-
муть. Якраз 19 лютого до недужого поета навідався один
із його знайомих, Черненко. Шевченко стояв біля вікна
і був збентежений, очі і увесь вигляд виявляли нетерпля-
че очікування. Коли Черненко увійшов до нього, замість
звичайного привітання Шевченко запитав: «Що — є? Є
вже? Є маніфест?» — і глянувши в очі Черненка, зрозу-
мів відповідь. «Так нема! Нема!... Коли ж воно буде?» і
сказавши прикре слово, Шевченко закрити лице руками,
впав на ліжко і заридав.

І цієї потіхи не дожив Шевченко. Уряд неначе нав-
мисно протягав оповіщення маніфесту, щоб не почув йо-
го той, що можна сказати, життя своє за нарід поклав.
Судилося йому, як Мойсеєві, тільки здалека бачити обі-
цяну землю.

Григорій Честохівський і Тарас Шевченко

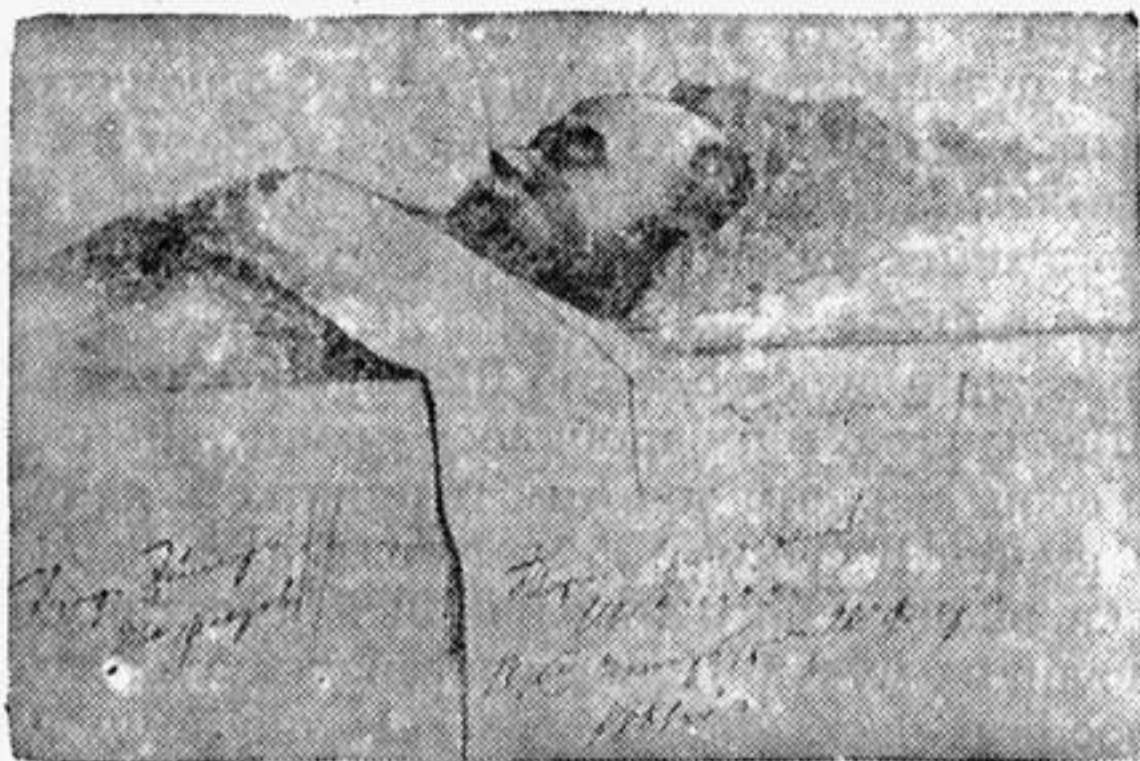
Від осені 1860 року почав Шевченко нездужати. Він жалувався лікареві Барі на біль у грудях. Приятелі не сподівалися близької катастрофи, бо бачили, як Шевченко працював і знали, яке у нього кріпке здоров'я. Ще 2 січня 1861 р. запрошували його, щоб був основником «Основи», а вже 22 січня писав Шевченко до Вартоломея, що другий тиждень не виходить з хати і що сильно кашляє. Тиждень пізніше писав, що йому погано і що ледве держить перо в руках.

Кілька днів перед смертю Шевченка відвідав Костомарів. Шевченкові ніби зробилося краще, він навіть любувався своїм першим золотим годинником, який недавно собі купив. В суботу, 25 лютого, в день народження Шевченка, відвідав його Михайло Лазаревський та застав його у великих муках. Поет жалувався на сильну задишку і просив написати до Вартоломея, що йому дуже не добре. Водна пухлина підступала під серце. Лікарі заявили, надії на ратунок нема. «От, якби додому, там би я може подужав» — казав Шевченко. Та це було лиш передсмертне бажання.

Під вечір прийшла телеграма з Полтави. Земляки вітали Шевченка з днем народження й просили щоб не переставав писати своїх віщих дум. Та цей привіт звучав, мов мимохітний глум.

«Спасибі, — сказав Шевченко, — що не забувають... Візьміть огонь, може я всну...» Та до нього підходив вже сон вічний, а земний не хотів доторкнутися втомлених повік. По десятій годині недужого відвідали його приятелі Лазаревський і Честохівський. Шевченко сидів, тяжко віддихав, але говорити не міг, хоч хотів. Приятелі розпрощалися, а при хворім остався слуга-солдат. Шевченко не міг заснути цілу ніч, то гасив свічку, то запаливав, а над ранком 26 лютого казав себе вбрати й спровадити вниз, до робітні. Переступивши поріг, захитався, упав і більше не піднісся. Яке мав життя, таку мав і смерть. Конав у великих муках, затискав зуби, але не стогнав.

Жив 47 років. З того, 24 роки був кріпаком, 9 років вільним, 10 років карався на засланні, а а решту життя провів під поліційним доглядом. Працював тяжко, страдав важко, щастя зазнав мало. Хіба деколи якась ясніша хвилина.

Т. Шевченко в домовині, 26 лютого 1861

Що любив, чого бажав, до чого рвався душею — завжди втікало від нього. Так було з волею, з власною хатою, з родинним життям; не дожив навіть останньої потіхи, знесення кріпацтва. Маніфест проголошено тиждень після смерти поета, бо влади ждали великого посту. Вмер Тарас Шевченко немаючим (усе його посмертне майно оцінено на 115 рублів і 15 копійок), але те, що написав і намалював, має нині неперечислиму цін.

Навіть слава, велика світова слава осінила ім'я Шевченка щойно по його смерті. І немов би доля хотіла направити кривду, заподіяну живому більшим піклуванням мертвого. Слава Тараса Шевченка росте з дня на день, а вдячність земляків стає прямо безпримірною. Жоден нарід не споминає своїх великих синів, так сердешно, як українці Шевченка.

У своїх творах він, неначе в чистому дзеркалі, дав образ страшної дійсності й славної минувшини українського народу, щоб ми на цей образ дивилися і розуміли своє становище у світі і в житті, щоб ми тужили за ми-

нудим добром, боролись з сучасним лихом та добивалися до кращого майбутнього. Основою того кращого майбутнього вважав він суспільну вільність і державну незалежність. Він у ясних і простих словах подав нам високоморальні науки й вказівки, був політичним ідеологом і став народним провідником, аж до нинішньої хвилини. В кожному важливішому моменті, в кожній тривозі та скруті свідомий українець повертається до творів Шевченка, шукаючи і знаходячи в них пораду й розвагу.

Своїм життям, своєю наскрізь українською вдачею, Шевченко дав нам приклад доброго, ідейного українського патріота, невгнутаго борця за волю, апостола правди, мира та братання. Він зробив наше слово струною, що грає і мечем, що рубає; універсальним інструментом наших думок і почувань, а визволивши українця з рабських оков блазня-весельчака і наймита-послугача, поставив на сторожі національну окремішність та державну незалежність. Без Нього... хто знає, що було б з нами!

XXII

Ще колись давніше писав Тарас Шевченко:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,

і нарікав, що «чужі попи присиплять чужим піском його очі», а в *Заповіті* писав прямо, щоб його поховали в Україні милій, на могилі, серед широкого степу.

Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!

На вістку про смерть Шевченка його приятелі зійшлися в Михайла Лазаревського й постановили перевезти його тіло на Україну, поставити йому пам'ятник і доглядати його могили, оснувати школу й стипендії його імені, видавати твори, життєпис, книжечки для народу й піклуватися родиною Шевченка.

В холодний ранок, коли весна боролася з зимою, коли птиці збиралися вертатися з далеких теплих країн, у вівторок, 28 лютого хоронили земляки свого найбільшого поета в чужу землю, далеко над Невою.

В Академічній церкві відправлено обідню, приятелі і приклонники Шевченка виголосили кілька промов і жалібних віршів. Перший говорив Куліш. Він почав: «Нема в нас ні одного, достойного сказати рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила і вся краса нашої мови, тільки йому одному відкрилася». А далі: «Будь, Тарасе, певний, що ми твій заповіт виконаємо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив. Коли ж у нас не стане снаги простувати твоїм слідом, коли не можна буде нам так, як ти, голосити святу правду, то краще ми мовчатимемо».

Потім ще говорили: Костомарів, Білозерський і один поляк, Хорошевський, який закінчив свою промову: «О, коли б твоя смерть, Тарасе, стала початком нового життя, то це твій найкращий вінок і найвеличніший пам'ятник». Від москалів прощав Шевченка Курочкін. «Не дожив він, — говорив цей промовець, — до здійснення тих ідей, для яких працював своїми піснями; та не будемо за тим тужити. Він зробив в житті своє діло». Між присутніми був також Пипін, відомий російський історик літератури.

На цвинтарі були також промови. Останній почав говорити Костомарів, але не міг скінчити. Заплакав, замовк і пішов...

Шевченко спочив на Смоленському цвинтарі, де за життя часто пересиджував і з якого зробив рисунок. Петербурзькі українці часто відвідували його. Збиралися біля могили, над якою священик-українець о. Опатович правив панахиду. На могилі було завжди повно вінків та квітів, так що не видно було ні землі, ні снігу.

Тим часом старалися про дозвіл, щоб перевезти тлінні останки поета на Україну і таким чином, сповнити першу точку його Заповіту. Першу, бо цілий заповіт мав бути виконаний пізніше, виконується він нині. Дозвіл добуто в квітні. Останні перешкоди усунув вірний друг поета, М. Лазаревський, який за життя піклувався долею Шевченка, а який і по смерті не забував про нього.

Ранком, 18 квітня (н.ст.), в 40-вому дні після смерті великого покійника зібралася українська громада Петербургу біля могили Шевченка, щоб востаннє відправити панахиду та попрощатися з дорогими останками, заки їх виправлять до Канева.

Тяжко сумували Шевченкові друзі, думаючи, що навіки порвалися золоті струни української бандури. Поки спочивав Шевченко на Смоленській кладовищі, здавалося, що він з ними, а тепер мав їх попрощати навіки. Вертався над Дніпро, вони ж оставалися над Невою.

Після панахиди промовив Микола Костомарів. Дякував Шевченкові за ці сльози, що їх проливав він увесь свій вік за Україну і просив його, щоб благословив це діло, яке так славно почав.

XXIII

Я вертаюся мертвим, щоб вони живими вернули.

Ранком, 8 травня н. ст. всі українці, які могли прибути, явилися знову на цвинтарі. Відкопали могилу й добули домовину. Відчинили її і побачили, що Шевченко не змінився, тільки тіло його покритлося цвіллю — тіло, бо духовна спадщина осталася свіжою й до нині.

Дерев'яну домовину вложено в цинову, спаєно та покладено на возі, який для цього придбано. Усіх, які були присутні, огорнув великий смуток. Це ж було останнє прощання з найдорожчим своїм чоловіком. «Доки Шевченкова могила була в Петербурзі, — писав редактор «Основи» Білозерський, — здавалося нам, що смерть не забрала ще всього з собою, а тепер — прощай!»

Серед того смутку, що виявлявся кругом, сказав слово Куліш: «Що ж це, батьку, Тарасе, ти від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий від тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишались? Ні один предок твій не сходив із цього світу без цієї останньої честі. Чи вже ж ти помер на чужині чужинем? Що ж скажуть про нас в Україні, як ми тебе вирядимо без червоної китайки?.. Скажуть, що ми такі перевертні,

як ті дуки, що позабирали козацькі луки й луки... Ні, батьку, ще не перевелися діти козацькі! Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний на чорній, сумній Тарасовій домовині. Отепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут у столиці своєї старовітчизни не занедбали. З'явся, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь кругом себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст почують твоє безсмертне слово та нехай, хоч помиляючися, почнуть говорити непозиченою мовою!.. Наш ти, поете, а ми нарід твій і духом твоїм ми дихатимемо во віки й віки».

І рушила велика домовина вулицями Петербургу на залізничу станцію, а червона китайка маяла, немов прощалася зі столицею, збудованою на козацьких кістках, немов прощався Шевченко червоним прощанням із тими, що перед 14 літами засудили його такою жорстокою карою, бо він хотів правди. Тепер він, неначе говорив до них: відірвали ви мене від рідного краю, зруйнували моє здоров'я, передчасно вбили, а глядіть, я вертаюся туди таким пишним поворотом. Так повернеться колись усе, що ви з України забрали, її добро, славу і волю. Я вертаюся вмерлим, щоб вони живими вернули!

Проводжати велику домовину виріядила петербурзька громада двох своїх членів: Олександра Лазаревського, пізнішого історика та артиста Григорія Честохівського. Домовина мандрувала через Москву, Тулу й Орел. Скрізь стрічали її святочно. В Орлі зійшлася коло неї велика сила народу, прийшли гімназисти з куратором, директором й учителями та, хоч домовина спочивала тільки дві години, відслужили панахиду.

В тому часі робилися приготування в Києві, щоб прийняти дорогого гостя. Похоронами піклувався тут родич Тараса Вартоломей Шевченко, а наради відбувалися в Чалого. Аж 18 травня прибула домовина. Около 4 год. по полудні студенти і українська молодь перевезли її з Чернігівського берега Дніпровим мостом. Хотіли внести до церкви Різдва Христового та мусіли зупинитися, бо не було останнього рішення властей. Тоді Вартоломей поїхав до протоєрея Лебединцева, а з ним до митрополита Арсенія. Митрополит відіслав їх до генерал-губерна-

Похорон Тараса Шевченка в Києві

тора Васильчикова. Цей самий Васильчиков, що недавно випустив Шевченка з тюрми і радив йому вертатися до Петербургу. Тепер пустив його назад до Києва і зарядив, щоб його домовину принесли до церкви.

Тоді молодіж випрягла коней і сама повезла домовину. По дорозі часто затримувалися, говорили промови і читали вірші. Вечором принесено тіло Шевченка до церкви Різдва Христового на Подолі, що стоїть край берега Дніпра.

На другий день в неділю рано винесено домовину на вулицю Олександрівську, щоб зняти фотографію. Домовину оточила родина покійного, далше стояли товариші й знайомі. Дехто з несвідомих питався, що це за покійник? Другі відповідали: «Мужик, та чин на ньому генеральський». День був похмурий, падав дощ. Та мимо цього була повна церква й увесь цвинтар. Говорити промови в церкві не дозволено. І тоді, під час панахиди, одна пані в чорному одязі підступила до домовини й поклала терновий вінок. Це була найкраща промова, більш проречиста від слів, — символ долі покійника та його народу.

З церкви похоронна процесія двигнулася в похід до пароплава, щоб відвезти тіло Шевченка на Чернечу гору, туди, де Шевченко спішився живим, а куди щойно в до-

Терновий вінок

мовині вспів прибути. Що кілька кроків треба було задержатися, бо виступало багато промовців. Над самим Дніпром говорив Чалий: «Поезія Шевченка завоювала нам право літературного громадянства й голосно заговорила в сім'ї слов'янських народів. От в чому велике значення Тараса Шевченка і його слава, що до віку не загине!» По його промові зложено домовину на пароплав. З домовиною їхала поетова сім'я, Сошенко з дружиною, Віктор Забіла, дружина Чалого та університетські студенти. І цей самий Дніпро, який носив колись щоглисті кораблі Святослава й козацькі бистрі чайки, поніс тепер на своїх весняних хвилях тлінні останки свого найбільшого співця. Дорогою говорили промови: майбутній славний історик Антонович, учений Михайло Драгоманів та інші. Пароплав приплив до Канева на другий день. На зустріч Шевченкові виїхав його приятель, Михайло Максимович.

На Дніпрі була велика вода і пароплав не міг причалити до самого берега. На руках годі було перенести до-

мовини, то ж заїхали у воду драбинястим возом і на ньому привезено домовну на берег. На березі стояв нарід із священиками. Домовину понесли до Собору.

Тут, 23 травня відправлено торжественне Богослуження, після якого протоіерей Мацкевич виголосив промову, яку закінчив словами: «Ти, стародавній Дніпре, що пишаєшся своїми сивими хвилями, тобі судилося на своїх ребрах - хвилях привезти до нас Шевченкові останки. Повідай же ж ти нам про дорогого для кожного українця чоловіка - кобзаря. Був час, що про нашу Україну думали, що цей край нездатний до високих почувань і думок. Але Шевченко довів, що край цей, де забули про народну просвіту, має душу й серце приступне для всього високого та прекрасного. Так, померлий брате! Світ твій просвітиться перед людьми! Вони побачили твої добрі діла й прославили Отця, що на небесах. Минуть віки і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити в Каневі, от і жий до кінця світу! А ти, Україно, побожно шануй наше місто, бо в нас спочивають кістки Тараса Шевченка. Тут на одній з найвищих гір покоїтиметься його прах і, як на Голготі, подібно хресту Господньому, стоятиме хрест, котрий буде видно і по той і по цей бік нашого славного Дніпра».

Копують могилу Шевченкові в Каневі

Тим часом на Чернечій Горі студенти та інші приклонники поета, викопали гріб. По відправі панахиди й по промові о. Мацкевича рушила туди процесія з величезним здвигом народу. Над широким Дніпром, на високій горі, звідки видно лани широкополі, могили, кручі, звідки луна так сильно й далеко розлягається кругом, там, де мав замешкати Шевченко у своєму малому раї, опинилася його домовина. Всі зняли шапки з голів і низько поклонилися перед порохом найбільшого українця. По степах і полях поплила далеко «вічна пам'ять». Шуміли дерева, гуділи вітри, Дніпро нестримно розливав свої води, мов би його підняли із гранітного ложа й розбурхали віщі слова великого поета.

Перша могила Тараса Шевченка

Незабаром над домовиною Шевченка виросла велика могила. Висипали її приклонники Шевченка. Зразу вона була чотиригранна, подовгаста. Обложено її камінням в два сходи. В головах поставлено високий хрест, простий з дерева, мов на Голгофі. Це ж була ніби українська Голгофа. Коли опісля тераси стали розсуватися, а хрест похилився, то могилу відновлено. Верх могили плоский, а посередині стоїть залізний хрест з коротким написом: Шевченко. Більше й не треба! Це слово чимраз дальше, гучніше і вимовніше лунає по світі, а хоч ще не минули

віки, так нащадки Шевченка знають і розуміють хто він був для них, для України і для людства.

В 1892 році купив землю, на якій спочиває Тарас Шевченко його прибраний брат, Вартоломей і передав її разом з сумою 3000 рублів Канівській міській думі, на вічну власність, із цим, щоб вона повік удержувала могилу в добрім порядку, щоб при могилі був сторож, і щоб до могили була зроблена гарна дорога. Ці бажання сповнено при помочі і при заходах поміщика Василя Тарновського, який оснував також музей і зібрав та зберіг у ньому цінні пам'ятки по Тарасові Шевченкові.

Тарас Шевченко

До могили стали ходити, мов на прощу, довколишні селяни. Відвідували того, що писав їм волю. В червні 1861 року настала між польськими панами тривога. Вони боялися, що між селянством починається бунт і казали, що в могилі закопані свячені ножі. А там не ножі, а заповіти Шевченкові лежали; сто разів гостріші від ножів. І не по ножі ходив нарід на Шевченкову могилу, а по його віщі слова, якими він кріпився у своїй боротьбі про волю.

Біля могили замешкав сторож і пильнував, щоб стежка до могили не заросла травою і не покрилася пилю буденщини. Тією стежкою йшли гості до Шевченка, його духові діти. З пошаною й великою подякою вони кланялися його пам'яті і з могили ветралися додому покріпшені на душі, з новими силами, з новою охотою працювати й боротися за здійснення великих ідей нашого поета. Їхні думки і зідхання зливаються з шумом старого Дніпра, тим голосом України, яка будиться зі сну, встає, випростовує кайданами втомлені руки, — росте!

Шевченко бачить це і зі своєї світлиці в сторожівні, біля могили, дивиться своїми темносірими очима й усміхається своїм дивним - дивним усміхом, якому рівного ви не побачите на жодному обличчі, на ніякому портреті, немов би горе минулого і розкіш майбутнього зливались в щось одно — вічність.

Вецляр, листопад 1919 року

Богдан Лепкий

169im-18

v

BA604714